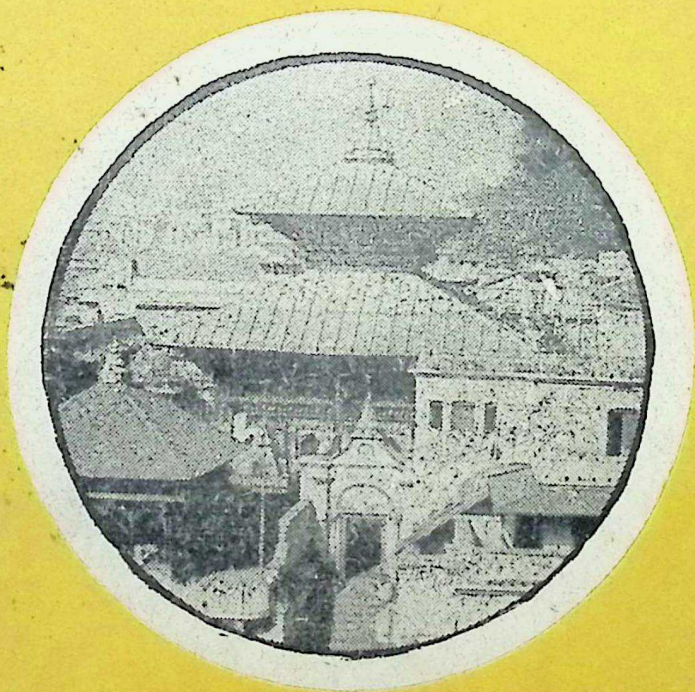

भगवान् श्री पशुपतिनाथको
स्वरूप तथा महिमा

भगवान् श्री पशुपतिनाथको
स्वरूप तथा महिमा

प्रकाशक

श्री ५ को सरकार

सञ्चार मन्त्रालय

सूचना विभाग

मिति : २०४४, फाल्गुन

संख्या : ५,००० प्रति

संस्करण—प्रथम

मुद्रक : साक्षा प्रकाशनको छापाखाना

पुल्चोक

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव

प्रकाशकीय

भगवान् श्री महादेवका अनगिन्ती नाम छन् । प्रत्येक नामको वेग्ला-वेग्लै महत्त्व छ । श्री महादेवलाई 'पशुपति' पनि भनिन्छ । अतः यो पशुपति तत्त्व के हो र सृष्टिचक्रसँग यसको के कस्तो तादात्म्य छ, यही सार तत्त्व 'भगवान् श्री पशुपतिनाथको स्वरूप तथा महिमा' नामक पुस्तिकामा पाइन्छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषद्वारा तयार गरिएको प्रस्तुत पुस्तिकालाई हामीले यसको अध्ययनबाट पाठकवर्गले आध्यात्मिक लाभ प्राप्त गर्नेछन् भन्ने उद्देश्यले प्रकाशित गरेका छौं ।

प्रस्तुत पुस्तिका संकलन गरी सहयोग गर्नु हुने डा. श्री दुर्गाप्रसाद दवाडी धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

सूचना विभाग

विषय-सूची

१. पशुपतिका पञ्चमुख	१
२. पूर्वमुख सामवेदनादको विस्तारक	३
३. दक्षिणमुख अथर्ववेदनादको विस्तारक	४
४. पश्चिममुख ऋग्वेदध्वनिको विस्तारक	४
५. उत्तरमुख यजुर्वेदध्वनिको विस्तारक	५
६. ऊर्ध्वमुख ओङ्कारादि समस्त मन्त्रहरूको विस्तारक	५
७. पाशुपतक्षेत्र महिमा	६
८. बागमती गङ्गा महिमा	७
९. बागमती र वासुकीको महत्त्व	९
१०. गौरीघाटको महत्त्व	१०
११. उमाकुण्डको महत्त्व	१०
१२. शिवमन्त्रको महत्त्व	११
१३. शिवका आठमूर्ति	१५
१४. लिङ्गको उत्पत्ति	१६
१५. नेपालमा चलेको शैवदर्शन	२७
१६. शिव र शक्तिको स्वरूप	३०
१७. परब्रह्म र शिवतत्त्व	३६
१८. पाश (बन्धन) का भेद	३७

भगवान् श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप तथा महिमा

ॐ नमः शिवाय

पशुपतिका, पञ्चमुख

एका भगवतो मूर्तिरूर्ध्वरोमा भयावहा ।
 द्वितीया तस्य वै मूर्तिः सूर्यज्योतिः स्वयं प्रभा ॥
 तृतीया भगवतो मूर्तिः शशिनः परमात्मनः ।
 चतुर्थी भगवतो मूर्तिः कुबेरस्य महातनुः ॥
 पञ्चमी भगवतो मूर्तिस्तद्वै ब्रह्मपरं पदम् ।
 तत्तु पश्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्मध्यानविचिन्तकाः ॥
 इत्येष भगवान् रुद्रः पञ्चधा परिपच्यते ।
 लोके वेदे च संयुक्ता शैवी चैव पृथक् पृथक् ॥
 क्रीडते प्रथमा मूर्तिर्द्वितीया तप्यते तपः ।
 तृतीया हरते लोकांश्चतुर्थी सृजते प्रजाः ॥
 पञ्चमी ज्ञानसद्भावं सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 सर्वेशः सर्वभूतस्थः सर्गप्रलयविक्रमः ॥
 स एष सर्वभूतानां गोप्ता ईशान उच्यते ।
 उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानां संगतिं गतिम् ॥
 वत्ति विद्यामविद्याञ्च तेनोक्तो भगवानिह ।
 महांश्च महतो यस्मान् महद्भिश्च महीयते ॥

यस्मादिदं महन्नित्यं महादेव इति स्मृतः ।

यस्मान्नाशयते पूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

पशूनां पाशनञ्चैव तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ।

स्वयं माता स्वयं भूत्वा प्रियो लोकैरनुत्तमः ॥

(शिवपुराण-सनत्कुमारसंहिता ६।२१-३०)

भगवान् (पशुपतिनाथ) को एक (प्रथम) मूर्ति ऊर्ध्वरोम भएको भयावह छ । (प्रथम सद्योजात मूर्ति जाग्रत अवस्था रूपको हो र त्यो संसाररूप भएकोले क्लेशकर हुनाले भयप्रद छ ।) उनै (भगवान्) को द्वितीय मूर्ति सूर्यको जस्तो ज्योतिःस्वरूप स्वयंप्रकाश छ । (द्वितीय अधोर मूर्ति सूर्यस्वरूप हो, यो मूर्ति स्वप्रभावस्थात्मक हो र संसारमा प्रवृत्ति-प्रयोजक कुनै पनि कर्मको त्यस बेलामा अभाव हुनाले यो मूर्ति लय रूप हो ।) उनै भगवान्को तृतीय मूर्ति परमात्मा चन्द्रमाको हो । (भगवान्को तृतीय वामदेव मूर्ति चन्द्रस्वरूप हो, यो मूर्ति सुषुप्ति अवस्थात्मक हो र "अस्य च सुप्तं महाप्रलयः" इत्यादिमा यस अवस्थालाई प्रलयरूप भनिएको हुनाले त्यो मूर्ति संहारकारक हो ।) भगवान्को चतुर्थमूर्ति कुबेरको महाशरीर हो । (भगवान् पशुपतिको चतुर्थ तत्पुरुष मूर्ति कुबेरस्वरूप हो, यो मूर्ति कुबेरको अधिष्ठात्री स्वरूप हो ।) भगवान्को पञ्चम मूर्ति ब्रह्मस्वरूप र परमपद स्वरूप हो र त्यस स्वरूपलाई सूक्ष्म ध्यानले चिन्तन गर्ने विद्वान्हरूले देख्दछन् । (भगवान् पशुपतिको पञ्चम ईशान मूर्ति परब्रह्मस्वरूप, परमपद मोक्षस्वरूप हो र त्यस मूर्तिलाई नै "ईशानः सर्वविद्यायामोश्वरः सर्वभूतानाम्" 'यो ईशान मूर्ति सम्पूर्ण विद्याहरूको र सम्पूर्ण प्राणीहरूको नियामक हो' भनिएको छ ।) यसरी तिले भगवान् रुद्र (शिव) पाँच प्रकारले आविर्भूत हुनुहुन्छ । लोक (संसार) र वेदमा पनि शैवी यो (मूर्ति) संयुक्त र पृथक्पृथक् वर्णन गरिएको छ । प्रथम मूर्तिले क्रीडा गर्छ, (भगवान् शिव क्रीडास्वरूप नै यो विश्व हो ।) द्वितीय मूर्तिले तपस्या गर्छ । तृतीय मूर्तिले लोकहरूको हरण

(नाश) गर्छ । चतुर्थ मूर्तिले प्रजाहरूको सृष्टि गर्छ । पञ्चम मूर्तिले ज्ञानको सद्भाव (ज्ञानको स्थिति, सम्पूर्ण ज्ञानको सत्ता राख्ने कार्य) गर्छ र सबैलाई व्याप्त गरेर स्थित छ । भगवान् शिव (पशुपतिनाथ) सबैका स्वामी, सम्पूर्ण प्राणीमा स्थित हुनुहुन्छ । उहाँको सृष्टि र प्रलय गर्नु नै चरित्र हो । त्यसै हुनाले सम्पूर्ण प्राणीहरूका रक्षक र ईशान (स्वामी) भनिनुहुन्छ । प्राणीहरूको उत्पत्ति र नाश (सृष्टि र संहार), संगति (संयोग) र गति (वियोग, परलोकादि गमन), विद्या र अविद्या (सर्वज्ञत्व र यत्किञ्चि-ज्ज्ञत्व) सबै (भगवान्‌ले) जान्नुहुन्छ, त्यसै हुनाले उहाँ भगवान् भनिनुभएको छ । भगवान् शिव (पशुपति) महान्‌भन्दा पनि महान् हुनुहुन्छ र महान् (मानिएका) ब्रह्मादिहरूद्वारा (सदैव) पूजित हुनुहुन्छ । यो (विश्व पनि) महत् (ठूलो नै) छ (त्यसको पनि देव हुनाले) महादेव मानिनुभएको छ । यतः (भगवान् पशुपतिले) चर र अचरसहित सम्पूर्ण त्रैलोक्यलाई नाश गर्नुहुन्छ र साथै पशु (जीव) हरूको पाशको (अविद्याकृत बन्धनको) पनि नाश गर्नुहुन्छ, जीवको रक्षण गर्ने हुनाले (पशुका पति हुनाले, पति रक्षा गर्नेलाई भन्छन्, त्यसो हुनाले नै) पशुपति मानिनुभएको छ । (भगवान् पशुपति) स्वयं नै उत्पन्न भए र प्रिय लोकहरूद्वारा अनुत्तम (जसदेखि उत्तम कोही छैन यस्तो भएर) सर्वोत्कृष्ट हुनुहुन्छ, स्वयं नै प्रमाता हुनुहुन्छ । (आफूले नै आफूलाई जान्नुहुन्छ, अरु कसैले उहाँलाई यथार्थ जान्न सक्दैनन् ।)

भगवान् पशुपतिको पाँच मुखहरूको विवेचन यस रीतिले गरिएको पाइन्छः—

पूर्वमुखः सामवेदनादको विस्तारक

संवर्ताग्निर्दित् प्रवीप्तकनकः प्रस्पृद्धितेजोऽरुणम्
गम्भीरध्वनिसामवेदजनकं ताम्राधरं सुन्दरम् ।

अर्द्धेन्दुद्युतिलोलपिङ्गलजटाभारप्रबद्धोरगम्
वन्दे सिद्धसुरासुरेन्द्रनमितं पूर्वं मुखं शूलिनः ।

प्रलयकालिक अग्निको जस्तो, विद्युत्को (वर्षा समय काला मेघमा-
चम्कने बिजुलीको) जस्तो, तपाएको सुनको जस्तो (यी द्रव्यहरूको स्पर्धा-
गर्ने) तेजले रक्तवर्ण भएको, गम्भीर ध्वनिले युक्त भएको, सामवेदको
उत्पादक भएको, रक्तवर्ण भएको, अत्यन्त सुन्दर स्वरूप भएको, अर्धचन्द्रमाको
कान्तिले चञ्चल, पिङ्गलवर्णको जटाको भारलाई सर्पले बाँधेको, सिद्ध,
देवता तथा असुरहरूले नमस्कार गरिएको शूली भगवान् (पशुपति) को
पूर्वमुखलाई म वन्दना गर्दछु ।

दक्षिणमुख अथर्ववेदनादको विस्तारक

कालाभ्रभ्रमराञ्जनद्युतिनिभं व्यावृत्तपिङ्गक्षणम्
कर्णोद्भासितभोगिमस्तकमणिप्रोन्तद्वद्रष्टाङ्कुरम् ।
सर्वप्रोतकपालशुक्तिशकलव्याकीर्णवक्षोरगम्
वन्दे दक्षिणमीश्वरस्य वदनञ्चाथर्वनादोदयम् ॥

कालो आकाश, कालो भ्रमर, कालो अञ्जनको जस्तो कान्ति भएको,
पिङ्गल वर्णको, दृष्टिलाई घुमाउने भएको, [कान्हरूमा (बेरिएका) सर्प-
हरूको मस्तकका मणिले सुशोभित, विशेष रीति युक्त दन्तपङ्क्तिले
सुशोभित भएको, सर्पहरूले (नै) व्याप्त भएको, शुक्ति (सिपी) का टुक्रा
(पयाक)हरू जस्तो कपालले व्याप्त वक्षःस्थल भएको, भगवान् पशुपतिको
अथर्ववेदध्वनिको विस्तार गर्ने दक्षिणमुखलाई नमस्कार गर्दछु ।

पश्चिममुख ऋग्वेदध्वनिको विस्तारक

प्रालेयाचलचन्द्रकुन्दधवलं गोक्षीरफेनप्रभम्
भस्माभ्यक्तमनङ्गदेहदहनज्वालावलीलोचनम् ।
ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणाचितपदं ऋग्वेदनादोदयम्
वन्देऽहं सकलङ्कलङ्करहितम् स्थाणोर्मुखं पश्चिमम् ॥

हिमालय, चन्द्र र कुन्दपुष्पको जस्तो श्वेत वर्णको, गाईको दूधको जस्तो
 कान्ति भएको, लेपनले युक्त भएको (भस्म शरीरमा लागेकोले त्यो भस्मले
 सुशोभित भएको), कामदेवको शरीरलाई दहन गर्ने (अग्निको) ज्वालाका
 पङ्क्तिले युक्त नेत्र भएको, ब्रह्मा-इन्द्र आदि देवगणहरूद्वारा पूजित चरण
 (पाउ) भएको, ऋग्वेदको ध्वनिलाई विस्तार गर्ने भएको, सम्पूर्ण कलाहरूले
 युक्त भएको, कजङ्क (दोत्र) ले रहित भएको भगवान् स्याणु (पशुपति) को
 पश्चिममुखलाई म वन्दना गर्छु ।

उत्तरमुख यजुर्वेदध्वनिको विस्तारक

गौरं कुङ्कुमगन्धसलिलं व्यापाण्डुगण्डस्थलं
 भ्रूविक्षेपकशक्षवीक्षणजसत् संसक्तकर्णोत्पलम् ।
 स्निग्धं बिम्बफलाधरं प्रहसितं नीलालकं सुन्दरं
 वन्दे याजुषवेदघोषजनकं वक्त्रं हरस्योत्तरम् ॥

[गौर वर्ण भएको, कुङ्कुम चन्दनको गन्धले युक्त जलले (गंगाजीको जल)
 युक्त भएको, विशेष रूपले श्वेत गण्डस्थल (कपोलप्रदेश) भएको, भ्रूविक्षेपले
 युक्त कशक्षयातले सुशोभित कर्णोत्पल (कर्णालंकार) भएको, (मायाले,
 स्नेहले) अत्यन्त कोमल भएको, बिम्बफल (गोजकाँकी) को जस्तो
 (रातो) ओठ भएको, निरन्तर हास्यले युक्त भएको, नीला केशहरूले युक्त
 भएको, अत्यन्त सुन्दर भएको, यजुर्वेदको ध्वनिलाई विस्तार गर्ने भएको
 भगवान् हर (पशुपति) को उत्तरमुखलाई म नमस्कार गर्दछु ।

ऊर्ध्वमुख ओङ्कारादि समस्त मन्त्रहरूको विस्तारक

व्यक्ताव्यक्तनिर्लपितञ्चरमं षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकम्
 तस्मादुत्तरतत्त्वमक्षरपदं ध्येयं सदा योगिभिः ।
 ओङ्कारादि समस्तमन्त्रजनकं सूक्ष्मातिसूक्ष्मात् परम्
 वन्देऽहं परमेश्वरस्य वदनं खव्यापितेजोमयम् ॥

व्यक्त र अव्यक्तरूपले निरूपण गरिएको (अव्यक्त मूल प्रकृति र त्यसबाट उत्पन्न व्यक्त महदहङ्कार आदि रूपमा पनि स्थित भएकोले व्यक्ताव्यक्त स्वरूपले मानिएको), त्यस्तभन्दा परम (प्रकृतिभन्दा पनि पर) रूप भएको, छत्तीस तत्त्व स्वरूप भएको, छत्तीस तत्त्वभन्दा पनि पर उत्तरतत्त्व रूपमा (तत्त्वातीत रूपमा) स्थित भएको, अक्षरपद भएको, (अविनाशी, अनश्वर, पूर्ण स्वातन्त्र्यले युक्त भएको) योगीहरूद्वारा सदा ध्यान गरिने भएको, ओङ्कार आदि समस्त मन्त्रहरूको उत्पादन गर्ने (विस्तार गर्ने) भएको, सूक्ष्म (प्रकृति) र अति सूक्ष्म (माया र शक्ति) भन्दा पनि परतर रूपमा (परम शिवरूपमा) स्थित भएको परमेश्वर (पशुपति) को आकाशव्यापी तेजोमय मुखलाई म वन्दना गर्दछु ।

ॐ नमः शिवाय

पाशुपतक्षेत्र महिमा (वाराहपुराण २१५ अध्याय

२ श्लोक ४७-६३)

तत्र मामर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।

तत्राऽहं यैः सकृद्दृष्टो विधिवद् वन्दितस्तु यैः ।

गत्वा शिवपुरं ते मां द्रक्ष्यन्ते दग्धकिल्बिषाः ॥

उत्तरेण तु गङ्गाया दक्षिणे चाश्विनीमुखात् ।

क्षेत्रं हि मम तज्ज्ञेयं योजनानि चतुर्दश ॥

त्यहाँ (पाशुपतक्षेत्रमा, देवपत्तनमा) सबै प्राणीले सर्वदा मेरो (पशुपतिको) पूजा गर्नेछन् । त्यहाँ जसले मलाई एकबार मात्रै पनि देख्नेछन् (पशुपति नाथको एकबार मात्रै पनि दर्शन गर्नेछन्) तथा विधिपूर्वक (भक्तिपूर्वक साष्टाङ्ग) प्रणाम गर्नेछन्, उनीहरू पापरहित भएर शिवपुरमा (शिवधाम, शिवलोकमा) गएर मलाई देख्नेछन् (मेरो दर्शन पाउनेछन्) । गङ्गा (भागीरथी)को उत्तरपट्टि तथा अश्विनीमुख (हिमाल)को दक्षिणपट्टि मेरो त्यो क्षेत्र (पाशुपतक्षेत्र) चौध योजन (५६ कोस वर्गक्षेत्र) जान्छ ।

वाग्दती (वाग्मती) गङ्गा महिमा, क्षेत्र महिमा

हिमाद्रेस्तुङ्गशिखराद् प्रोद्भूता वाग्दती नदी ।
 भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम् ॥
 तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपस्पृश्य दिवस्पतेः ।
 मुक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥
 अपि दुष्कृतकर्माणः क्षेत्रेऽस्मिन्निवसन्ति ये ।
 नियतं पुरुहूतस्य श्रिताः स्थाने वसन्ति ते ॥
 देवदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरेः रताः ।
 मुनयोऽप्सरसो यक्षा मोहिता मम मायया ॥
 तद् वै गुह्यं तज्जानन्ति यत्र सन्निहितो ह्यहम् ।
 तपस्तपो धनानां च सिद्धक्षेत्रं हि तत्स्मृतम् ॥
 प्रभासाच्च प्रयागाच्च नैमिषात् पुष्करादपि ।
 कुरुक्षेत्रादपि बुधाः क्षेत्रमेतद् विशिष्यते ॥
 श्वशुरो मे स्थितो यत्र हिमवान् भूधरेश्वरः ।
 प्रभवन्ति यतः सर्वा गङ्गाद्याः सरिता वराः ॥
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये पुण्याः सर्वाः सरिद्वराः ।
 सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ॥

वाग्दती (वाग्मती) नदी हिमालयको उच्च शिखरबाट उद्भूत भएकी
 (प्रकट भएकी) छन् । भागीरथी गङ्गाको भन्दा शय गुना पवित्र उनको जल
 छ । त्यहाँ (वाग्मतीमा) स्नान गरेर स्वर्गका अधिपति इन्द्रको लोकलाई
 छोड्दै (इन्द्रलोकहुँदै) शरीर त्याग गरेर मनुष्य मेरो लोकमा (शिवधाम,
 शिवलोकमा), जान्छन्, यसमा सन्देह छैन । यस क्षेत्र (पाशुपतक्षेत्र)मा
 जो प्राणी निवास गर्छन् उनीहरू (पूर्वमा) पाप कर्म गर्ने भए पनि निश्चय
 इन्द्रको लोक (स्वर्ग)मा बस्छन् । देव, दानव, गन्धर्व, सिद्ध, विद्याधर,
 नाग, मुनिहरू, अप्सराहरू तथा यक्षहरू मेरो (शिवको) मायाले मोहित
 हुन्छन् र त्यो गुह्य (गुप्त) कुरो जान्दैनन् जहाँ म सन्निहित हुन्छु (जहाँ म

गुप्तरूपले बसेको छु) । यो (क्षेत्र) तपस्वीहरूको तपस्याको स्थान र सिद्धक्षेत्र मानिएको छ । प्रभासक्षेत्र, प्रयाग, नैमिषक्षेत्र, पुष्करक्षेत्र र कुरुक्षेत्रभन्दा पनि यो क्षेत्र विशिष्ट (श्रेष्ठ) मानिएको छ । जहाँ मेरा श्वशुरा (ससुरा) पर्वतराज हिमालय छन्, जहाँबाट गङ्गा (भागीरथी) आदि सर्वश्रेष्ठ नदीहरू उद्भूत (प्रकट) हुन्छन्, त्यस श्रेष्ठ (पाशुपत) पुण्यक्षेत्रमा सबै (जति खोलानालाहरू छन् ती जम्मा) पुण्यस्वरूप छन् र सबै पर्वतहरू पनि पुण्यस्वरूप छन् ।

आश्रमस्तत्र भविता सिद्धचारणसेवितः ।
 शैलेश्वर इति ख्यातः शरीरं यत्र मे स्थितम् ॥
 स्रवन्तीनां वरा पुण्या वाग्वती पर्वतोत्तमात् ।
 भागीरथी वेगवती कलुषं दहते नृणाम् ॥
 कीर्तनादेव संशुष्येद् दर्शनाद् भूतिमाप्स्यति ।
 पानावगाहनात्तस्यास्तारयेत् सप्त वै कुलान् ॥
 लोकपालास्तु चरन्ति तीर्थख्यातीञ्च तत्स्वयम् ।
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति मृतास्ते त्वपुनर्भवाः ॥
 स्नात्वा स्नात्वा च ये तत्र नित्यं समर्वयन्ति माम् ।
 उद्धराम्यहमेतान् वै प्रीतः संसारसागरात् ॥
 यस्तस्या वारिणा पूर्णमेकञ्च घटमुद्धरेत् ।
 स्नायनार्थं मम शुचिः श्रद्धधानो ऽनुसूयकः ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषा श्रोत्रियेण विशेषतः ।
 आहुतस्याग्निहोत्रस्य यत् फलं तस्य तद् भवेत् ॥

त्यहाँ सिद्ध र चारणहरूद्वारा सेवन गरिएको आश्रम हुने छ, जहाँ शैलेश्वर (पशुपतिनाथ) नामक मेरो शरीर स्थित छ, त्यहाँ नदीहरूमा पुण्या (परम पवित्र) वाग्मती नदी पर्वतराज (हिमालय) बाट बगेकी छन् । (त्यस्तै) वेगले युक्त भएको भागीरथी पनि (उनै हिमालयबाट) बगेकी

छन् र मनुष्यहरूको पापलाई दहन (दग्ध) गर्छिन् । (वाग्मतीको) कीर्तन (नाम लिनाले) मात्र संशुद्धि हुन्छ (पवित्र भइन्छ), दर्शनबाट कल्याण प्राप्त हुन्छ । वाग्मतीको जल पान गर्नाले (आचमन गर्नाले) र स्नान गर्नाले सात कुललाई तार्दछ । लोकपाल पनि त्यहाँ घुम्छन् र तीर्थको ख्याति स्वयं प्राप्त छ । त्यहाँ स्नान गर्ने प्राणी स्वर्ग जान्छन् र त्यहाँ मृत्यु प्राप्त गर्ने प्राणी मोक्ष प्राप्त गर्छन् । प्रतिदिन स्नान गरेर जसले मेरो (पशुपतिको) पूजा गर्छन्, उनीहरूसित प्रसन्न भएर उनीहरूलाई म (पशुपति) संसाररूपी सागरबाट उद्धार गर्छु । जसले मेरो स्नान (अभिषेक) गराउनका निमित्त श्रद्धापूर्वक दोषदृष्टि नराखीकन एक घडापूर्ण जल चढाउँछ, विशेष गरेर वेदवेदाङ्ग जान्ने, वेद पढ्ने ब्राह्मणद्वारा (मेरो अभिषेकको निमित्त एक पूर्णघडा जल) चढाउँछ भने अग्निहोत्रको आराधना गरेमा जो फल हुन्छ त्यो फल त्यसलाई हुन्छ ।

वाग्मती (वाग्मती) र वासुकिको महत्त्व (वाराहपुराण २१५ अध्याय श्लोक ७१-७४)

वाग्मत्याः सलिले स्नात्वा ये मां पश्यन्ति संस्कृताः ।
 वाग्मती सरिता श्रेष्ठा यत्र यत्रावगाह्यते ।
 तत्र तत्र फलं दद्यात् राजसूयाश्वमेधयोः ॥
 योजनाभ्यन्तरं क्षेत्रं समन्तात् सर्वतोदिशम् ।
 मूलक्षेत्रन्तु विज्ञेयं रुद्रेणाधिष्ठितं स्वयम् ॥
 तत्र पूर्वोत्तरे पार्श्वे वासुकिर्नाम नागराट् ।
 कृतो नागसहस्रैस्तु द्वारि तिष्ठति मे सदा ॥
 स विघ्नं कुर्वते नृणां तत्क्षेत्रं विशतां सदा ।
 प्रथमं स नमस्कार्यस्ततोऽहम् तदनन्तरम् ।
 अनेन विधिना पुंसामविघ्नं विशतां भवेत् ॥

वाग्मती (वाग्मती) को जलमा स्नान गरेर संस्कृत (शुद्ध) भएर

मेरो (पशुपतिको) जसले दर्शन गर्छन् र बागमती नदीहरूमा श्रेष्ठ हुन्छ
उनको जलमा जहाँ जहाँ स्नान गरिन्छ, त्यहाँ त्यहाँ राजसूय र अश्वमेध
यज्ञको फल प्राप्त हुन्छ । त्यो (पाशुपत) क्षेत्र एक योजन (४ वर्ग कोश)
क्षेत्रफलमा चारैतिर विस्तृत छ र मूल क्षेत्र स्वयं रुद्र (शिव) द्वारा अधिष्ठित
छ । त्यहाँ (पाशुपतक्षेत्रमा) पशुपतिको मन्दिरमा वासुकि नामका नागराज
हजारौं नागहरूद्वारा परिवेष्टित (घेरिएका) भएर मेरो (पशुपतिको)
द्वारमा सदा बस्दछन् । उनी (नागराज वासुकि) ले त्यस क्षेत्रमा प्रवेश
गर्न चाहने मनुष्यहरूका लागि बिघ्न गर्छन् । (त्यही हुँदा) सर्वप्रथम उनै
(नागराज वासुकि) को नमस्कार गरेर मात्रै रुलाई (पशुपतलाई)
नमस्कार गर्नु । (वासुकिको दर्शन गरेपछि मात्र पशुपतिको [दर्शन गर्नु])
यस विधिसे प्रवेश गर्ने मानिसहरूको लागि बिघ्न पर्दैन ।

गौरीघाटको महत्त्व (वाराहपुराण २१५ अध्याय श्लोक ६४-६५)

गौर्यास्तु शिखरं तत्र गच्छेत् सिद्धिर्निवेदितम् ।

यत्र सन्निहिता नित्यं पार्वती शिखरप्रिया ॥

लोकमाता भगवती लोकरक्षार्थमुद्यता ।

तस्याः सालोवयमाप्नोति दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽभिवाद्य च ॥

त्यहाँ (पाशुपतक्षेत्रमा) गौरीशिखर (गौरीघाट) मा पनि जानू,
जहाँ गौरीशिखरलाई प्रेम गर्ने पार्वती सदा सन्निहित हुन्छ । उहाँको
दर्शन, स्पर्शन र नमन (प्रणाम) द्वारा उहाँको सालोवय (पार्वतीलोकमा बास)
प्राप्त हुन्छ ।

उमाकुण्डको महत्त्व (वाराहपुराण २१५ अध्याय श्लोक ६७)

स्ननकुण्डे उमायास्तु यः स्नायात् खलु मानवः ।

स्कन्दलोकमाप्नोति भूत्वा वैश्वानरद्युतिः ॥

जसले उमाको स्ननकुण्ड (उमाकुण्ड) मा स्नान गर्छ, त्यो अग्नि-
समान तेजस्वी भएर स्कन्दलोकमा जान्छ ।

देहिनीं यस्य कस्याऽपि त्रिद्यते यदि निग्रहः ।
 अनिष्टमष्टमूर्तेस्तत्कृतमेव न संशयः ॥
 अष्टमूर्त्यात्मना विश्वमधिष्ठाय स्थितं शिवम् ।
 भजस्व सर्वभावेन रुद्रं परमकारणम् ॥

(यस रीतिले) परमात्मा शिवको आपनो आठौं मूर्ति इतर मूर्तिको व्यापिका छ (भगवान् शिवका आठ मूर्तिभित्र नै सम्पूर्ण विश्व पर्छ) त्यही हुँदा सम्पूर्ण विश्व नै शिवात्मक (शिवस्वरूप छ) । जरुरी वृक्ष (बोट) को जराको सेकले (बोटका जराहरू सिञ्चनले) यस रीतिले शाखा (हाँगा) हरू पुष्ट हुन्छन् (फैलिन्छन्), त्यस्तै रीतिले शिवको पूजा-द्वारा सम्पूर्ण जगत् पुष्ट हुन्छ । सम्पूर्ण समयमा प्रधान भएको, सबैलाई अभयदान दिने भएको, सबैलाई कृपा गर्ने भएको, सबैको उत्कार गर्ने भएको शिवको आराधना (सेवा, पूजा) लाई बुझ्नुपर्छ । जुन रीतिले यहाँ पुत्र-पौत्र (छोरा, नाति) हरूको प्रसन्नताले पिता प्रसन्न हुन्छन् त्यसै गरी सम्पूर्ण प्राणीमात्रको प्रसन्नताले शंकर प्रसन्न हुनुहुन्छ । यदि कुनै पनि प्राणीको निग्रह गरियो भने (कुनै प्राणीलाई काट दियो भने) निग्रह नै अष्टमूर्ति शिवको नै अनिष्ट गरियो, शिवलाई नै काट दियो, दसमा सन्देह छैन । (त्यही हुँदा) अष्टमूर्ति स्वरूपले विश्वलाई नै अधिष्ठित गरेर, व्याप्त गरेर स्थित भएको परम कारणस्वरूप भगवान् रुद्र (पशुपति) को सर्वतोभावेन सर्वस्वरूप सम्झेर भजन गर ।

शिवमन्त्रको महत्त्व

मन्त्रः षडक्षरो भिन्नः सूत्रं वृत्त्यात्मना यथा ।
 शिवज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च ॥
 षडक्षरस्य सूत्रस्य तानि भाष्यं समासतः ।
 किन्तस्य बहुभिर्मन्त्रैः शास्त्रैर्वा बहुविस्तरैः ॥

यस्यो नमः शिवायेति मन्त्रोऽयं हृदि संस्थितः ।
 तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
 येनो नमः शिवायेति मन्त्राभ्यासः स्थिरोकृतः ।
 नमस्कारादि संयुक्त शिवायेत्यक्षरत्रयम् ॥
 जिह्वाग्रे वर्तते यस्य सकलं तस्य जीवितम् ।
 अन्त्यजो वाऽधमो वाऽपि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ॥
 पञ्चाक्षरजपे निष्ठो मुच्यते पापपञ्जरात् ।
 इत्युक्तं परमेशेन देव्या पृष्टेन शूलिना ॥
 केनोपायेन मुच्यन्ते भक्तास्तव महेश्वर ।

महेश्वर उवाच

आश्रित्य परमां विद्यां हृद्यां पञ्चाक्षरीं मम ॥
 भक्त्या च भावितात्मानो मुच्यन्ते कलिजा नराः ।
 मनोवाक्कायजैर्दोषैर्वक्तुं, स्मर्तुमगोचरैः ॥
 दूषितानां कृतघ्नानां निर्दयानां खलात्मनाम् ।
 लुब्धानां वक्रचनसामपि मत्प्रवणात्मनाम् ॥
 मम पञ्चाक्षरो विद्या संसारभयप्रारिणो ।
 मयैवमसकृद्देवि प्रतिज्ञातं धरातले ॥

(शिवपुराण, वायव्योपनिषद्, उत्तरभाग अध्याय १२ श्लोक ३६-४१ तथा ४५-४८)

जसरो (कुनै) सूत्र वृत्तिरूपले भिन्न हुन्छ (व्याख्या गरिन्छ) त्यस्तै
 षडक्षरमन्त्र पनि भिन्न छ (व्याख्यातव्य छ) । जति पनि शिवसम्बन्धी
 ज्ञानहरू छन् तर्जति पनि विद्याका स्यान्हरू छन् ती जसमै षडक्षर (मन्त्ररूपी)
 सूत्रका भाष्य हुन् । धेरै मन्त्रहरूले अथवा अतिविस्तारले युक्त शास्त्रहरूले
 के प्रयोजन छ ? जसको हृदयमा “ॐ नमः शिवाय” यो मन्त्र स्थित छ
 त्यसले सबै पढ्यो, सबै सुन्यो, सबै (कुर्यो पनि) गरिसक्यो । जसले “ॐ
 नमः शिवाय” यो मन्त्र स्थिर गर्‍यो (त्यसको सम्पूर्ण काम गरेजस्तो

हुन्छ) । नमस्कारले संयुक्त 'शिवाय' यो तीन अक्षर (नमः शिवाय यो पञ्चाक्षरी मन्त्र) जसको जिह्वाको अग्रभागमा छ त्यसको जीवन सफल छ । अन्त्यज होस् अथवा अधम मूर्ख होस् अथवा पण्डित होस् पञ्चाक्षरी मन्त्रको निष्ठा छ भने पापको पञ्जर (पापसन्तुह) बाट मुक्त हुन्छ । यो कुरा देवी (पार्वतीले) सोझा भगवान् शिवले भन्नुभएको हो । (पार्वतीजीले सोध्नुभयो:-) हे महेश्वर ! तपाईंका भक्तहरू कुन उपायले मुक्त हुन्छन् ? महेश्वर (शिवजी) ले भन्नुभयो:- हृदयको प्रिय (मनलाई असाध्यै राम्रो लाग्ने) पञ्चाक्षरी परम विद्या जो मेरो (शिवको) हो त्यसको आश्रय लिएर कलियुगमा उत्पन्न भए पनि मनुष्य भक्तिले पूर्ण हृदय भएर मुक्त हुन्छन् । उनीहरू त्यस्ता दोषहरूबाट पनि मुक्त हुन्छन्, जुन दोषहरू मन, वचन, शरीरबाट भएका छन् र जुन दोषहरूको वर्णन र स्मरण पनि गर्न सकिंदैन । अन्त्यज, दूषित, कृतघ्न (उपकारको स्थानमा अपकार गर्ने), निर्दयी (दयाको लेश पनि नभएको), खलात्मा (अत्यन्त दुर्जन)हरू, लोभीहरू, बाङ्गो मन भएकाहरू (अर्काको अकल्याण चिन्ताउने भएका) र म (शिव) तिर लाग्न लागेकाहरूको मेरो पञ्चाक्षरी विद्या ('नमः शिवाय' यस मन्त्रको जप) ले संसारको भयबाट तारिदिन्छ । यो कुरा मैले (शिवले) अनेकवार पृथ्वीमा प्रतिज्ञा गरेर भनेको छु ।

(द्विजातिले प्रणवसहितको पञ्चाक्षरी मन्त्र 'ॐ नमः शिवाय' जप गर्नु उचित छ भने अन्य अन्त्यजादिहरूले प्रणवरहित पञ्चाक्षरी मन्त्र 'नमः शिवाय' जप्नु उचित छ । द्विजहरूले पञ्चाक्षरी मन्त्र जप गर्न पनि सकिन्छ ।)

कथं पशुपतिर्देवः पशवः के प्रकीर्तिताः ।

कैः पाशैस्ते निबध्यन्ते विमुच्यन्ते च ते कथम् ॥

देव (महादेव, शंकर) कसरी पशुपति हुनुभयो, पशुहरू को हुन्, कुन पाश (बन्धन) द्वारा ती (पशु) बाँधिन्छन् र ती मुक्त कसरी हुन्छन् ?

इति संचोदितः श्रीमानुपमन्युर्महात्मना ।

प्रणम्य देवं देवीं च प्राह पृष्टो यथा तथा ॥

यस प्रकारले प्रेरणा गरिएका महामना श्रीमान् उपमन्युले देव (शिव)
र देवी (शिवा) लाई प्रणाम गरेर जस्तो सोधिएको थियो त्यस्तो भन्नुभयो ।

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः ।

पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवर्तिनः ॥

ब्रह्मादेखि स्थावर (अचल वृक्षादि) पर्यन्त प्राणी देवदेव (महादेव) का
पशु हुन्, जुन यस संसारमा विद्यमान छन् ।

तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ।

मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून्पतिः ॥

ती (ब्रह्मादि स्थावरान्त) पशुहरूका पति (स्वामी, मालिक) हुनाले देवेश
शिव पशुपति मानिनुभएको छ । उहाँले मल, माया आदि (४ प्रकारका)
पाशहरूले पशुहरूलाई बाँध्नुहुन्छ ।

स एव मोक्कस्तेषां भक्त्या सन्यगुपासितः ।

चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा अमी ॥

(भगवान् पशुपति) शिवको भक्तिपूर्वक उपासना गरेमा (आफ्ना)
ती भक्तहरूलाई (पाशबाट) मोक्ष गर्नुहुन्छ । चौबीस (सांख्यमा बताइएका)
तत्त्व, माया, कर्मगुण यी विषय कहिन्छन् ।

विषया इति कथ्यन्ते पाशा जीवनिबन्धनाः ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान् पशून्बद्ध्वा महेश्वरः ।

(चौबीस तत्त्व, माया, कर्मगुण) यी विषय भनिन्छन् जुन जीवका
बन्धन हुन्— ब्रह्मादिदेखि घाँसतम्मका पशुहरूलाई (यी पाशहरूद्वारा)
बाँधेर महेश्वर (शिव) ले कार्य गराउनुहुन्छ ।

पाशैरेतैः पतिर्देवः कार्यं कारयति स्वकम् ।

तस्याज्ञया महेशस्य प्रकृतिः पुरुषोचिताम् ॥

बुद्धिं प्रसूते सा बुद्धिरहङ्कारमहङ्कृतिः ।

इन्द्रियाणि दशैकं च तन्मात्रापञ्चकं तथा ॥

शासनाद्देवदेवस्य शिवस्य शिवदायिनः ।

तन्मात्राण्यपि तस्यैव शासनेन महीयसा ॥

महाभूतान्यशेषाणि भावयन्त्यनुपूर्वशः ।

ब्रह्मादीनां तृणान्तानां देहिनां देहसंगतिम् ॥

महाभूतान्यशेषाणि जनयन्ति शिवाज्ञया ।

अध्यवस्यति वै बुद्धिरहङ्कारोऽभिमान्यते ॥

चित्तं चेतयते चापि मनः संकल्पयत्यपि ।

श्रोत्रादीनि च गृह्णन्ति शब्दादीन् विषयान् पृथक् ॥

यो पाशं हारुद्वारा भगवान् (देव) पशुपति आप्तेन कार्यं गराउनुहुन्छ ।

उने महेशको आज्ञाले प्रकृति पुरुषोचित बुद्धिलाई उत्पन्न गर्छिन् र बुद्धिले अहङ्कारलाई, अहङ्कारले दश र एक (एकादश) इन्द्रिय र पाँच तन्मात्रा-लाई शिव (कल्याणदाता देवदेव शिव) को शासन (आदेश) ले उत्पन्न गर्छन् । तन्मात्राहरूले पनि उने (शिव) को पूज्य शासन (आदेश) ले सम्पूर्ण महाभूतहरूलाई अनुपूर्व (क्रम) ले नै उत्पन्न गर्छन् र ब्रह्मादेखि तृणपर्यन्त प्राणीहरूका देहको देहसंगति (देहसित संयोग) शिवको आज्ञाले सम्पूर्ण महाभूतले गर्छन् । बुद्धिले निश्चय गर्छन् (बुद्धिको कार्य निश्चय गर्नु हो), अहङ्कारले अभिमान गर्छन् (अभिमान गर्नु अहङ्कारको कार्य हो), चित्तले चेतनको कार्य गर्छन् (चिताउनु चित्तको कार्य हो), मनले संकल्प गर्छन् (मनको कार्य संकल्प गर्नु हो), कान इत्यादि इन्द्रियहरू शब्दादि विषयहरूलाई-पृथक्-पृथक् ग्रहण गर्छन् ।

(शिवपुराण, वायुसंहिता, उत्तरभाग अध्याय २, श्लोक ६-२०)

शिवका आठ मूर्ति

शर्वो भवस्तथा रुद्र उग्रो भीमः पशोःपतिः ।

ईशानश्च महादेवो मूर्तयश्चाष्ट विश्रुताः ॥

भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाकराः ।

अधिष्ठिता महेशस्य शर्वाद्यैरष्टमूर्तिभिः ॥

(शिवपुराण, वायुसंहिता उत्तरभाग, अध्याय ३ श्लोक १८-१९)

भगवान् शिवका आठ मूर्ति प्रसिद्ध छन्— शर्व, भव, रुद्र, उग्र, भीम, पशुपति, ईशान तथा महादेव । भूमि, जल, अग्नि, वायु, आकाश, क्षेत्रज्ञ, (यजमान), सूर्य, चन्द्र यी महेशका शर्व आदि मूर्तिले अधिष्ठित छन् । (भूमि, पृथिवी) शिवको शर्व मूर्ति हुन् भने जल शिवको भव मूर्ति हो । यसै गरी अग्नि, शिवको रुद्र मूर्ति हुन्, वायु उग्र मूर्ति हुन्, आकाश भीम मूर्ति हुन्, क्षेत्रज्ञ (यजमान) पशुपति मूर्ति हुन्, सूर्य ईशान मूर्ति हुन् तथा चन्द्रमा महादेव मूर्ति हुन् ।)

लिङ्गको उत्पत्ति

किं लिङ्गं कस्तथा लिङ्गी सूत वक्तुमिहार्हसि ।

रोमहर्षण उवाच

एवं देवाश्च ऋषयः प्रणिपत्य पितामहम् ॥

(शौनकादि ऋषिहरूले सोधे—) हे सूतजी ! लिङ्ग (भनेको) के हो ? तथा लिङ्गी को हो ? (यो कुरो हामीहरूलाई) यथार्थ रूपमा भन्नुहोस् । रोमहर्षण (सूतजी) ले भन्नुभयो— यसै रीतिले देवता र ऋषिहरूले ब्रह्माजीलाई प्रणाम गरेर (सोधेका थिए) ।

अपृच्छन् भगवान् लिङ्गः कथमासीदिति स्वयम् ।

लिङ्गे महेश्वरो देवः समभ्यर्च्यः कथं त्विति ॥

(ऋषि र देवताहरूले) सोधे—हे भगवन् ! लिङ्ग स्वयं कसरी (उत्पन्न) भयो ? लिङ्गमा महेश्वर देवको कसरी पूजा गर्नु ? ।

किं लिङ्गं कस्तथा लिङ्गी सोऽप्याह च पितामहः ।

पितामह उवाच

प्रधानं लिङ्गमाख्यातं लिङ्गी च परमेश्वरः ॥

(१६)

लिंग के हो र लिंगी को हो ? (यो सुनेर) पितामह ब्रह्माजीले भन्नुभयो—
प्रधान लिंग कहिएको छ र भगवान् परमेश्वर लिंगी कहिएका छन् । अर्थात्
प्रधान रूप प्रकृति लिंग र लिंगका अधिष्ठाता परमेश्वर शिव हुनुहुन्छ ।

रक्षार्थमम्बुधौ मह्यं विष्णोस्त्वासीत् सुरोत्तमाः ।

वैमानिके गते सर्गे जनलोकं महर्षिभिः ।

हे सुरोत्तमहरू ! वैमानिक (दैव) सर्गमा महर्षिहरू जनलोक गएको
बेलामा मेरो रक्षाको निमित्त विष्णुको अधिलिखित लिंग रूपमा परमेश्वर
शिवको प्राकट्य भयो ।

स्थितिकाले तदा पूर्णं ततः प्रत्याहृते तथा ।

चतुर्युगसहस्रान्ते सत्यलोकं गते सुराः ॥

एकहजार चतुर्युग बितेपछि (सृष्टिको) स्थिति काल पूर्ण भएपछि
तथा संहार भएपछि महर्षिहरू सत्यलोक गएपछि भगवान् विष्णु पनि
जलमा शेषशय्यामा सुत्नुभयो ।

विनाधिपत्यं समतां गतेऽन्ते ब्रह्मणो मम ।

शुष्के च स्थावरे सर्वे त्वनावृष्ट्या च सर्वशः ॥

स्वामित्वरहित म ब्रह्माको पनि ऋषिहरूको समता प्राप्त भएपछि
चारैतिर अनावृष्टिले सम्पूर्ण स्थावर (अचल वृक्षादिहरू) सुकेपछि अरू
प्राणी पनि सकिए ।

पशवो मानुषा वृक्षाः पिशाचाः पिशिताशनाः ।

गन्धर्वाद्याः क्रमेणैव निर्दग्धा भानुभानुभिः ॥

पशु, मनुष्य, वृक्ष, मांसभक्षी पिशाच, गन्धर्व आदि (प्राणीहरू)
क्रमले सूर्यका किरणहरूले डढेर समाप्त भए ।

एकार्णवे महाघोरे तमो भूते समन्ततः ।

सुष्वापाम्भसि योगात्मा निर्मलो निरुपप्लवः ॥

चारैतिर एकमात्र समुद्र शेष रह्यो, चारैतिर महाघोर अन्धकार फैलियो । यस अवस्थामा योगात्मा, निर्मल स्वरूप भगवान् विष्णु पनि विविध जलमा (शेषशय्यामा) सुत्नुभयो ।

सहस्रशीर्षा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सहस्रबाहुः सर्वज्ञः सर्वदेवभवोद्भवः ॥
 हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शंकरः स्वयम् ।
 सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सर्वात्मत्वे महेश्वरः ॥
 कालात्मा कालनामस्तु शुक्लः कृष्णस्तु निर्गुणः ।
 नारायणो महाबाहुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥

हजारौ शिर भएका, विश्व नै आत्मा भएका, हजारौ नेत्र भएका, हजारौ पाउ भएका, हजारौ हात भएका, सर्वज्ञ भएका, सम्पूर्ण देवताहरूको उत्पत्तिका कारण भएका, रजोगुणले युक्त भएमा हिरण्यगर्भ ब्रह्माको रूप धारण गर्ने, तमोगुणले युक्त भएमा स्वयं शंकरको रूप धारण गर्ने, सत्त्वगुणले युक्त भएमा विष्णुको रूप धारण गर्ने, सर्वात्माको रूपमा महेश्वर (पशुपति)को रूप धारण गर्ने कालात्मा, कालस्वरूप भएका, श्वेत तथा निर्गुण भएमा कृष्णरूप धारण गर्ने सत्-असत् दुवै रूपमा भासित हुने सर्वात्मा महाबाहु नारायण (जलमा) सुत्नुभएको थियो ।

तथाभूतमहं दृष्ट्वा शयानं पङ्कजेक्षणम् ।

मायया मोहितस्तस्य तमबोचममर्षितः ॥

म ब्रह्माले कमलनेत्र भगवान् विष्णुलाई त्यसरी सुतेको देखेर उनको मायाले मोहित भएर उनीसित रिसले बोले ।

कस्त्वं वदेति हस्तेन समुत्थाप्य सनातनम् ।

तदा हस्तप्रहारेण तीव्रेण स दृढेन तु ॥

प्रबुद्धोऽहिशयनात् समासीनः क्षणं वशी ।

ददर्श निद्राविक्लिन्ननीरञ्जामललोचनः ॥

मैले (ब्रह्माले) हातले सनातेन पुरुष (विष्णु) लाई उठाएर
भने- तिमी को हौ ? भन तब तीव्र तथा दृढ (कठोर) हात (चपेटा) को
प्रहारले व्यूँझेर, सर्पशयनबाट उठेर बसी निद्राले मत्थर भएको नेत्र भएका
कमलनेत्र (भगवान् विष्णु)ले ब्रह्माजीलाई देखे ।

मामग्रे संस्थितं भासाध्यासितो भगवान् हरिः ।
आह चोत्थाय भगवान् हसन्मां मधुरं सकृत् ॥
स्वागतं स्वागतं वत्स ! पितामह ! महाद्युते ।
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा स्मितपूर्वं सुरर्षभाः ॥
रजस्ता बद्धवैरश्च तमवोचम् जनार्दनम् ।
भाषसे वत्स वत्सेति सर्गसंहारकारणम् ॥
मामिहान्तः स्थितं कृत्वा गुरुः शिष्यमिवाऽनघ ।
कर्तारं जगतः साक्षात् प्रकृतेश्च प्रवर्तकम् ॥
सनातनमजं विष्णुं विरिञ्चिं विश्वसम्भवम् ।
विश्वात्मानं विधातारं धातारं पंकजेक्षणम् ॥
किमर्थं भाषसे मोहाद्वक्तुमर्हसि सत्वरम् ।
सोऽपि मामाह जगतः कर्ताहमिति लोक्य ॥
कर्ता हर्ता भवानंगादवतीर्णो ममाव्ययात् ।
विस्मृतोऽसि जगन्नाथ नारायणमनामयम् ॥
पुरुषं परमात्मानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।

प्रकाशले देदीप्यमान भगवान् हरिले मलाई अधिलिटर उभिएको देखेर
उठेर हाँसदै मधुर वाणीले मलाई (ब्रह्मालाई) भन्नुभयो “महातेजस्विन् !
वत्स ! पितामह ! तिम्रो स्वागत छ ।” उनको (भगवान् विष्णुको) मुस्कु-
राहटले युक्त वचन सुनेर रजोगुणले गर्दा बद्धवैर भएको मैले जनार्दन विष्णु-
सित भने- “सृष्टि र संहारको कारण भएका मलाई माझमा राखेर गुरुले
शिष्यलाई भनेजस्तो गरेर’ वत्स वत्स, बाबु बाबु’ यस्तो भन्छौ । जगतको
कर्ता, साक्षात् प्रकृतिको प्रवर्तक (प्रकृतिमा सृष्टि गर्ने क्षमता ल्याउने) म

सनातन हूँ, अज हूँ, विष्णु हूँ, विरिञ्चि (विशिष्ट रचना गर्ने) पनि म नै हूँ, विश्वको उत्पत्ति गर्ने म हूँ, विश्वात्मा सबै गर्ने र पोषण गर्ने पनि, कमलको जस्तो नेत्र भएको मसँग यस रीतिले, मोहले किन कुरा गरेको हो ? शीघ्र भन ।” तब उहाँ विष्णुले पनि मसित भन्नुभयो— “हे लोकको पालन गर्ने ब्रह्मा ! जगत्को (वास्तविक) कर्ता म नै हूँ, पालन र संहार गर्ने पनि म नै हूँ । तपाईं (ब्रह्मा) मेरो अङ्गबाट उत्पन्न हुनुभएको हो । जगन्नाथ अनर्थाहित सबैले आह्वान गरिने तथा स्तुति गरिने परमात्मा पुरुष म नारायणलाई तपाईंले विस्मृत गर्नुभएछ ।

विष्णुमच्युतमीशानं विश्वस्य प्रभवोद्भवम् ।
 तवापराधो नास्त्यत्र मम मायाकृतं त्विदम् ॥
 शृणु सत्यं चतुर्वक्त्र सर्वदेवेश्वरो ह्यहम् ।
 कर्ता नेता च हर्ता च न ममास्ति समो विभुः ॥
 अहमेव परं ब्रह्म परं तत्त्वं पितामह ।
 अहमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वहं विभुः ॥
 यद्यद्दृष्टं श्रुतं सर्वं जगत्समिञ्चराचरम् ।
 तत्तद् विद्धि चतुर्वक्त्रं सर्वं मन्मयमित्यथ ॥
 मया सृष्टं पुरा व्यक्तं चतुर्विंशतिकं स्वयम् ।

विष्णु (व्यापक), अच्युत (स्वरूपबाट कहिल्यै च्युत नहुने), ईशान (सबैको स्वामी), विश्वोत्पत्तिको कारण भलाई (विष्णुलाई) तिमी ब्रह्माले भएका ब्रह्मसत्य कुरा सुन— म सम्पूर्ण देवताहरूको ईश्वर हूँ, कर्ता (उत्पत्ति गर्ने), नेता (पालन गर्ने), हर्ता (संहार गर्ने) म नै छु, मेरो तुल्य विभु कुनै छैन । परब्रह्म, परतत्त्व, परज्योतिः, परमात्मा विभु म नै हूँ । जुन जुन नदेखिएको, सुनिएको मात्रै यस जगत्मा सम्पूर्ण चराचर छ, त्यो सम्पूर्ण (विष्णुमय) विष्णुस्वरूप (मैले नै व्याप्त) भएको छ । चौबीस प्रकारको व्यक्त (प्रकृतिको तत्त्व) पूर्वकालमा मैले नै सृष्टि गरेको हूँ ।” (लिङ्गपुराण अध्याय १७ श्लोक ३-२८)

आवयोश्चाभवद् युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ।

प्रत्यार्णवमध्ये तु रजसावद्धवैरयोः ॥

त्यस्य रीतिले विवाद गर्ने भएको) हामी दुई (ब्रह्मा र विष्णु) को त्यस
अलय समुद्रको माझमा रजोगुणले गर्दा परस्परमा बढेको शत्रुताले गर्दा
रोमहर्षण (भयंकर) युद्ध भयो ।

एतस्मिन्नन्तरे लिङ्गमभवच्चावयोः पुरः ।

विवादशमनार्थं हि प्रबोधार्थञ्च भास्वरम् ॥

ज्वालामालासहस्राढ्यं कालानलशतोपमम् ।

क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥

अनौपम्यमनिर्देश्यमव्यक्तं विश्वसम्भवम् ।

तस्य ज्वालासहस्रेण मोहितो भगवान् हरिः ॥

मोहितं प्राह मामत्र परीक्षावोऽग्निसम्भवम् ।

अधो गमिष्याम्यनलस्तम्भस्यानुपमस्य च ॥

भवानूद्ध्वं प्रयत्नेन गन्तुमर्हसि सत्वरम् ।

एवं व्याहृत्य विश्वात्मा स्वरूपमकरोत्तदा ॥

वाराहमहमप्याशु हंसत्वं प्राप्तवान् सुराः ।

तदा प्रभृति मामाहुर्हंसं हंसो विराडिति ॥

यसै बीचमा हामी दुवैको अविलितर अत्यन्त भास्वर घोटाला प्रकट भयो,
हाम्रो विवादको शान्तिको निमित्त र प्रबोधनको निमित्त (नै यो प्रकट
भएको रहेछ) । त्यो लिङ्ग हजारौं ज्वालाको समूहले व्याप्त सैकडौंका लागि
जस्तो, नाश र वृद्धिरहित आदि, मध्य र अन्तले रहित, अनुपम निर्देश गर्ने
नसकिने अव्यक्त र विश्वको उत्पत्तिको कारण थियो । त्यस लिङ्गका हजारौं
ज्वालाहरूले मोहित भएका भगवान् हरि (विष्णु) ले मोहित भएको
मलाई (ब्रह्मालाई) भन्नुभयो— 'यो अग्निसम्भवको (अग्निबाट उत्पत्ति
भएको लिङ्गको) हामीले परीक्षा गरौं । यस अनुपम अग्निमय खाँबाको
अ तलतिर जान्छु । तलाई प्रयत्नपूर्वक शीघ्र माथितिर जानुहोस् ।' यस्तो

भनेर विश्वात्मा भगवान् विष्णुले वाराहको स्वरूप धारण गर्नुभयो । मैले
(ब्रह्माले) पनि हंस (हाँस)को स्वरूप ग्रहण गर्ने । त्यस कालदेखि नै मलाई
(ब्रह्मालाई) सबैले हंस भन्न थाले ।

(लिंगपुराण १७।३२-३८)

यस रीतले लिङ्गपुराणमा लिंगको उत्पत्तिको वर्णन गरिएको छ ।
त्यो ज्योतिःस्वरूप थियो । ब्रह्मा र विष्णुले त्यसको अन्त पाएनन् । दुवै लज्जित
भएर नम्र भएर भक्ति र श्रद्धाले भगवान्को स्तुति गरेर भगवान्
शिवले आफ्नो स्वरूप महत्त्व उनीहरूलाई बुझाउनुभयो भन्ने इतिहास
लिङ्गपुराणको पूर्वखण्डको स्त्रौं अध्यायमा छ । [त्यो भगवान् शिवको
लिङ्ग अनलस्कन्धवपुः थियो, तेजःपुञ्ज मूर्ति थियो भन्ने कुरा 'शिवमहिमा-
स्तोत्र'मा पनि छ-

तवैश्वर्यं यत्नाद् यदुपरि विरिञ्चिर्हरिरधः ।

परिच्छेत्तुं यातावनलमनलस्कन्धवपुषः ॥१०॥

लिङ्ग शब्दमा अश्लीलताको स्पर्श पनि छैन, जस्तै भगवान् अथवा भगवती
शब्दमा अश्लीलताको स्पर्श छैन । लिङ्ग भनेको हेतु अथवा कारण हो ।
नैयायिकहरूले अनुमानमा लिङ्गको हेतुको आवश्यकता प्रतिपादन गरेका
छन् र लिङ्ग परामर्शलाई नै अनुमान मानेका छन् । (स्वार्थानुमिति
परार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम्, तस्मात्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्-
तर्कसंग्रह, अनुमान परिच्छेद ।)

लिङ्गको रहस्य

अलिङ्गो लिङ्गमूलन्तु अव्यक्तं [लिङ्गमुच्यते ।

अलिङ्गं शिवमित्याहुर्लिङ्गं शैवमिति स्मृतम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति मदाहुर्लिङ्गमुत्तमम् ।

गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शादिवर्जितम् ॥

अगुणध्रुवमक्षयमलिङ्गं शिवलक्षणम् ।

गन्धवर्णरसैर्युक्तं शब्दस्पर्शदिलक्षणम् ॥

जगद्योनिं महाभूतं स्थूलं सूक्ष्मं द्विजोत्तमाः ।

विग्रहो जगतां लिङ्गमलिङ्गादभवत् स्वयम् ॥

(लिङ्गपुराण ३।१-४)

(लिङ्गको स्वरूप विवेचनामा) सर्वप्रथम अलिङ्ग नै लिङ्गको मूल हो। अलिङ्ग शिवलाई भनिन्छ र लिङ्गलाई शैव (शिवसम्बन्धी वा शिवको) भनिन्छ। (वास्तवमा प्रधान र प्रकृति यी उत्तम लिङ्ग भनिएका छन्, (भगवान् शिव प्रकृतिभन्दा पर हुनुहुन्छ त्यसै हुनाले प्रकृतिका गुणले उहाँलाई स्पर्श गर्न सक्दैनन्। अतः एव गन्ध, शुक्ल, नीलादिरूप, शीतोष्णादि स्पर्शले रहित, गुणरहित ध्रुव (नित्य), अक्षय (कहिल्यै नाश नहुने) अलिङ्ग हो र यो नै शिवको लक्षण हो। गन्ध, वर्ण (रूप), रसले युक्त शब्द, स्पर्श इत्यादिले पनि सहित भएको संसारको नै उत्पत्तिस्थान भएको, जगत्को शरीर भएको यस्तो लिङ्ग हो जुन अलिङ्ग (अर्थात् शिवबाट) भएको हो। यो लिङ्ग स्थूल र सूक्ष्म दुई प्रकारको छ।

(लिङ्गपुराण)

अर्थात् लिङ्ग भनेको चिह्न हो, कुनै यस्तो चिह्न जसले कुनैलाई चिन्न, जान्न सकियोस्। लिङ्ग भनेको सगुण हो भने अलिङ्ग भनेको निर्गुण हो। त्यसै हुनाले श्रुति (वेद) ले पनि परब्रह्म परमेश्वरको निरूपण गर्दा “अरूपमरसम्” इत्यादि निषेध मुखले अर्थात् परब्रह्म मन र वाणी तथा अरूप पनि इन्द्रियका विषय हैन, यी जम्मै स्थूललाई मात्र ग्रहण गर्न सक्छन्। परब्रह्म स्थूल र सूक्ष्मभन्दा पनि परतर हो, अतः अलिङ्ग शिव सबैभन्दा पर हुनुहुन्छ। प्रकृतिदेखि पर नै शिव हुनुहुन्छ। प्रकृति भनी अथवा प्रधान मूलप्रकृति भनी अथवा मूल तत्त्व भनी त्यो वास्तवमा शिवको लिङ्ग हो, अर्थात् चिह्न हो। त्यो कृतिले नै शिवका अस्तित्वको बोध गराउँदछ।

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi
 त्यो लिङ्ग दुई प्रकारको माने हुन्छ, एक सूक्ष्म लिङ्ग, दोस्रो स्थूल लिङ्ग ।
 मूल प्रकृतिलाई सूक्ष्म लिङ्ग भन्न सकिन्छ भने त्यसबाट उत्पन्न प्रकृति,
 विकृति र केवल विकृतिलाई स्थूल लिङ्ग भन्न सकिन्छ । प्रकृतिविकृति-
 रहित पुरुष अर्थात् आत्मा पनि शिवको नै लिङ्ग हो । जीव पनि शिवभन्दा
 सर्वथा भिन्न हैन । मूल प्रकृतिबाट महत्त्वको र महत्त्वबाट अहंकारको
 उत्पत्ति हुन्छ । प्रकृति त्रिगुणात्मिका छ, त्यसैबाट उत्पन्न हुने तत्त्वहरू
 त्रिगुणात्मक हुनु स्वाभाविकै हो । सत्त्वगुण, रजोगुण तमोगुण यी तीन
 गुणहरूको साम्यावस्थालाई प्रकृति भनिन्छ । प्रलयवस्थामा यी तीनै
 गुणहरूको साम्यावस्था रहन्छ र त्यस वेला मा सृष्टि हुन सक्दैन । सृष्टि
 अवस्थामा गुणहरू क्षेम हुन्छन् र कुनै एक गुणको प्राधान्य भएमा अरू दुई
 गुण अप्रधान भएमा सृष्टिको कार्य चल्दछ । त्यसै हुनाले सृष्टिका प्रत्येक
 यदार्थमा यी तीन गुणमध्ये कुनै एकको प्राधान्य देखिन्छ । सत्त्वगुण लघु र
 प्रकाशक मानिएको छ । लघु भनेको कार्यको उत्पत्तिमा हेतु धर्म हो जो
 गुरुत्वको प्रतिद्वन्द्वी हुन्छ । रजोगुण उपष्टम्भक र चल मानिएको छ ।
 उपष्टम्भक भनेको कार्यमा उत्साह प्रदान गर्ने, कार्यमा लगाइदिने हो ।
 रजोगुण अत्यन्त चल छ । त्यसो हुनाले सदा सबै कार्यको उत्पत्ति भइराख्ने
 थियो किन्तु तमोगुणले त्यो रोकिन्छ । तमोगुण गुरु र वरणक मानिएको
 छ । गुरु भनेको गरुड्गो अर्थात् शीघ्र क्रिया गर्न नसक्ने तथा वरणक भनेको
 नियामक वा अवरोधक हो । तमोगुणले चल रजोगुणको नियमन अथवा
 अवरोध गर्छ । अर्थात् यी तीन गुण प्रकाश, प्रवृत्ति र नियमन गर्छन् ।
 सत्त्वगुणले प्रकाश गर्छ । रजोगुण प्रवृत्ति गर्छ, तमो गुणले नियमन गर्छ ।
 पूर्वोक्त प्रकृतिविकृति सातौटा छन् । महत्त्व, अहङ्कार र पञ्चतन्मात्रा ।
 प्रकृतिबाट महत्त्वको, महत्त्वबाट अहङ्कारको उत्पत्ति हुन्छ । अहङ्कारबाट नै
 तमोगुण प्रधान पञ्चतन्मात्रा, शब्दतन्मात्रा, स्पर्शतन्मात्रा, रूपतन्मात्रा,
 रसतन्मात्रा, गन्धतन्मात्राको उत्पत्ति हुन्छ । पञ्चतन्मात्राबाट पाँच
 भूतको उत्पत्ति हुन्छ— आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी । पञ्चतन्मात्रा

र अहङ्कार, मत्तह्रस्व यी प्रकृतिविकृति यस कारण मानिएका हुन् यी कुनैबाट उत्पन्न भएकाले सात्त्विक (सत्त्वगुण प्रधान). अहङ्कारबाट नै एकादश इन्द्रिय (पाँच-कर्मेन्द्रिय-वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ, तथा पाँच ज्ञानेन्द्रिय-कर्ण, त्वक्, चक्षु, रसना, नासिका तथा एक उभयात्मक मन) उत्पन्न भएका हुन्। यस रीति षोडश (सोह्र) तत्त्व केवल विकृति मात्रै हुन् एकादश इन्द्रिय र पञ्च महाभूतहरू । पुरुष भने प्रकृति पनि हैन, विकृति पनि हैन । यसरी सांख्यदर्शनमा २५ तत्त्व मानिएका छन् भने योगदर्शनमा २६ सौं तत्त्व ईश्वर मानिएको छ—

सप्तधा चाष्टधा चैव तथैकादशधा पुनः ।
 लिङ्गान्यलिङ्गस्य तथा मायया विततानि तु ॥
 तेभ्यः प्रधानं देवानां त्रयमासीच्छिवात्मकम् ।
 एकस्मात् त्रिष्वभूद् विश्वमेकेन परिरक्षितम् ॥
 एकेनैव हृतं विश्वं व्याप्तं त्वेवं शिवेन तु ।
 अलिङ्गञ्चैव लिङ्गञ्च लिङ्गालिङ्गानि मूर्तयः ॥
 यावत् कथिताश्चैव तस्माद् ब्रह्मस्वयं जगत् ।
 अलिङ्गी भगवान् बीजी स एव परमेश्वरः ॥
 बीजं योनिश्च निर्बीजं निर्बीजो बीजमुच्यते ।
 बीजयोनि प्रधानानामात्माख्या वर्तते त्विह ॥
 परमात्मा मुनिर्ब्रह्मा नित्यबुद्धःस्वभावतः ।
 विशुद्धोऽयं तथा रुद्रः पुराणे शिव उच्यते ॥

सात तथा आठ प्रकारका तथा एघार प्रकारका (जम्मा २६ प्रकारका) सांख्ययोगअनुसारका २६ तत्त्वहरू नै लिङ्ग मानिएका हुनाले लिङ्गहरू अलिङ्गका मानिएका छन्, जुन मायाले गर्दा वितत (विस्तृत) गरिएका हुन् । ती मायाद्वारा वितत लिङ्गहरूद्वारा शिवात्मक (शिवस्वरूप) प्रधान चैवहरू भएको त्रयात्मक (तीन देवताको) एक समूह भयो । यी तीन

देवहरूमध्येबाट एकबाट विश्वको उत्पत्ति भयो, एकले विश्वको रक्षा गरे, यौटाले विश्वको संहार गरे। जसबाट विश्वको उत्पत्ति हुन्छ त्यो ब्रह्मा, जसबाट विश्वको पालन हुन्छ त्यो विष्णु जसले संहार गरिन्छ त्यो रुद्र भनियो। त्यसो हुनाले कार्यका भेदले नै नाममा भेद भएको हो वास्तविक भेद छैन, सबै एकात्मक, शिवात्म नै छन्। यस रीतिले सबै शिवले नै व्याप्त छ। अलिङ्ग, लिङ्ग, लिङ्गालिङ्ग (अलिङ्ग र लिङ्ग) बताइयो कि ब्रह्मा नै स्वयं जगत् (रूपमा विवर्त भएको) हो, अथवा जगत् नै स्वयं ब्रह्ममय हो। (ब्रह्म शिवको लिङ्ग भएकाले जगत्लाई ब्रह्म भन्न सकिन्छ)। अलिङ्ग स्वरूप तथा सबैका बीजस्वरूप ती परमेश्वर शिव नै बीज (ब्रह्मा), योनि (विष्णु), निर्बीज जसमा बीज छैन त्यो निर्बीज (अर्थात् रुद्र) हुन्। निर्बीज कारण शून्य परमात्मा, परम शिव (बीजजगत्का कारण) भनिन्छन्। बीज, योनि तथा प्रधान (रुद्र) को आत्मा संज्ञा छ। विश्व प्राज्ञ तैजस संज्ञा हुन्छ। यी परमात्मा रुद्र नित्य बुद्ध स्वभावले मुनि आदिको प्रकारले सबै पुराणहरूमा परमात्मा, तुरीय तथा शिव कहिन्छन्। 'शिव मदैतं तुरीयम्' यस्तो श्रुतिमा पनि छ।

(लिङ्गपुराण, पूर्वभाग अध्याय-३ श्लोक १-१०)

यस रीतिले लिङ्गपुराणमा सम्पूर्ण विश्व नै शिवको लिङ्ग हो, विश्वले नै शिवलाई बताएको छ; भनिएको छ। वास्तवमा परमात्मा परमेश्वर शिव जो विश्वोत्तीर्ण हुनुहुन्छ उनको मूर्तिको पनि कस्तो कल्पना गर्ने। जुन शिवलाई-

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता, तमाहुरग्यं, पुरुषं महान्तम् ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।१६)

हात नभए पनि ग्रहण गर्छन्, पाउ नभए पनि वेग भएका छन्, आँखा नभए पनि देख्दछन्, कान नभए पनि सबै कुरो सुन्दछन्, मन नभए पनि सम्पूर्ण

वेद्यवर्ग (जादुयोग्य वस्तु) जान्दछन्, किन्तु उनलाई जान्ने कोही पनि छैन, उनलाई नै रुदैको आदि, पूर्ण एवं महान् भनिएको छ भनेर श्रुतिले सङ्केत मात्रै गरेको छ । यथार्थ रूप उपस्थापित गर्न नसकिने हुनाले उन (शिव)को हस्तपादादियुक्त मूर्तिभन्दा ता यस्तै बाटुलो गोलमोल मूर्ति नै उपयुक्त हुन्छ होला, त्यसै हुनाले यौटा चिह्नको कल्पना मात्रै गरिएको हुनुपर्छ शिवको । शिवमूर्तिको, लिङ्गको वास्तविक रहस्य त शिवले नै प्रकट गर्नुहुन्छ होला । हामीले त आफ्नो बुद्धिले ग्रहण गरिएको शास्त्रको भावमात्रै प्रकट गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा चलेको शैवदर्शन

हाम्रो यो देश आर्यावर्तान्तर्गत हिमवत् पर्वतैक देश हो । आर्यावर्त पुण्यभूमि मानिएको छ । यहाँ हाम्रो यो नेपालमा वैदिक सनातन वर्णाश्रम धर्म सुधैँ रहिरहनेछ तथा यहाँ क्षत्रिय राजाको शासन पनि रहिरहनेछ भन्ने उल्लेख वाराहपुराणमा छ र भगवान् शिव नेपालमा पृथ्वीतलबाट स्वयं प्रकट हुनुहुनेछ भन्ने पनि उल्लेख छ—

अहं पुनः शैलपतेः पादे हिमवतः शुभे ।
 नेपालाख्ये समुपत्स्ये स्वयमेव महीतलात् ॥
 दीप्ततेजो मम शिरः शरीरञ्च चतुर्मुख ।
 शरीरेश इति ख्यातः सर्वत्र भुवनत्रये ॥
 तत्र नागह्रदे घोरे स्थास्याम्यन्तर्जले ह्यहम् ।
 त्रिशद्वर्षसहस्राणि सर्वभूतहिते रतः ॥
 यदा वृष्णिकुलोत्पन्नः कृष्णश्चक्रेण पर्वतान् ।
 पाटयित्वेन्द्रवचनाद् दानवान् निहनिष्यति ॥
 तदा स देशो भविता सर्वभूलेच्छैरधिष्ठितः ।

ततोऽन्ये सूर्यवंशीया क्षत्रियास्तान्निहत्य च ॥
 वसिष्यन्ति च तं देशं ब्राह्मणैः सम्प्रवर्तितान् ।
 धर्मान् संस्थापयिष्यन्ति राज्यं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥
 ततो लिङ्गार्चनं तत्र प्रतिष्ठास्यन्ति पार्थिवाः ।
 क्षत्रियाः सूर्यवंशीयाः शून्ये लप्स्यन्ति मां प्रिये ।
 ततो जनपदस्तत्र भविष्यति महांस्तदा ।
 स्फीतो ब्राह्मणभूयिष्ठः सर्ववर्णाश्रमैर्युतः ॥
 सम्यक् प्रवृत्ता राजानो भविष्यन्त्यायतौ स्थिताः ।
 एवं सम्यक् स्थिते तस्मिन् देशे पौरजने तथा ॥
 तत्र मामर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
 तत्राऽहं यैः सकृद् दृष्टो विधिवद् वन्दितस्तु यैः ।
 गत्वा शिवपुरं ते मां द्रक्ष्यन्ते दग्धकिल्बिषाः ॥

म (भगवान् शिव) पुनः पर्वतराज हिमालयको एक देशमा, नेपालमा स्वयमेव
 पृथ्वीतलबाट प्रकट हुनेछु । मेरो शिर (ऊर्ध्वभाग) दीप्त तेजवाला हुनेछ ।
 मेरो शरीर (अवशिष्टभाग) चार मुखले युक्त भएको हुनेछ । शरीरेश
 [शरीरधारीहरूको ईश अर्थात् पशु (जीव) हरूको ईश, पशुपति] यस
 नामले सर्वत्र भुवनतलमा प्रसिद्ध हुनेछ । त्यहाँ घोर (ठूलो) नागहृद
 (टौदह) मा म जलभित्र रहनेछु, तीस हजार वर्षसम्म सम्पूर्ण प्राणीको
 हितको निमित्त म जलमा नै वास गर्नेछु । जब वृष्णिकुलोत्पन्न श्रीकृष्णले
 इन्द्रको वचनले पर्वतलाई काटेर (त्यहाँको जमेको पानीलाई बाहिर निका-
 लेर) दानवहरूको (वाणासुरका सैन्यादिको) नाश गर्नेछन्, त्यस बेला
 त्यो देश (केही कालसम्म) म्लेच्छहरू (अपभाषाको प्रयोग गर्ने, संस्कृत
 भाषा नजान्नेहरू) द्वारा अधिष्ठित हुनेछ । तब कुनै [सूर्यवंशोत्पन्न सुद्युम्न
 (इलाबाट) चन्द्रवंश चलेको हुनाले चन्द्रवंशोत्पन्न पनि सूर्यवंशोत्पन्न
 भन्न सकिने हुनाले] सूर्यवंशोत्पन्न क्षत्रियहरूले ती दानवहरू (दानवसदृश
 आचरण भएका मानवहरू)को उन्मूलन गरेर त्यहाँ (नेपालमा) वास गर्ने-

छन्, ब्राह्मणहरूले चलाएका धर्महरूको स्थापना गर्नेछन् र अचल राज्य प्राप्त गर्नेछन् । ती सूर्यवंशका राजाहरूले शून्यमा (एकान्त प्रदेशमा) म (शिवलाई) प्राप्त गर्नेछन् र लिङ्गाचर्चन, शिवलिङ्गपूजनको प्रतिष्ठा गर्नेछन् । त्यस बेला त्यो देश समृद्ध र महान् (विशाल) राज्य भनिनेछ र सबै वर्ण र आश्रमको (सबै जात र वर्णको फूलबारी हो) भनेअनुसारको वर्णाश्रम धर्मको गढको रूपमा) आश्रयस्थलको रूपमा स्थित हुनेछ । राजाहरू त्यहाँ वर्णाश्रम मर्यादामा रहेका र वर्णाश्रममर्यादाका रक्षक हुनेछन् । यस रीतिले त्यस देशमा पुरवासी जन (त्यस देशका निवासी मनुष्य) सम्यक् मर्यादामा रहेका भएपछि सबै प्राणीहरूले मेरो (भगवान् शिव, पशुपतिनाथको) पूजा अर्चना गर्नेछन् । त्यहाँ जसले पनि एक बार मात्रै भए पनि मेरो (पशुपतिकै) दर्शन गन्यो, दन्दना गन्यो भने तिनीहरू शिवपुरमा (मरेपछि शिवलोकमा, कैलास धाममा) पापरहित भएर मेरो (भगवान् शिवको) दर्शन पाउनेछन् ।
(वाराहपुराण २१।३८-४८)

हाम्रो यो वर्णाश्रम धर्म नै वास्तविक धर्म हो र यो मुख्यतः वेदमा निर्भर रहेको हुनाले र सधैं रहीरहने हुनाले वैदिक सनातन वर्णाश्रम धर्म भन्ने गरिन्छ । यसैलाई हिन्दूधर्म पनि भनिन्छ । यसको मूलस्रोत वेदादि शास्त्र हुन् र यसको स्वरूप गर्भाधान, जातकर्म, नामकरणादि संस्कार, सदाचार, वेदादिशास्त्राध्ययन, यज्ञयागादि हो । हाम्रो यस वैदिक सनातन वर्णाश्रम धर्ममा सर्वप्रथम प्रमाण वेद (मन्त्रभाग र ब्राह्मणभाग दुवै) छन् त्यसपछिका प्रमाण श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, अनुक्रमणिकाहरू, परिशिष्ट, गृह्यसूत्र धर्मसूत्र, शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छन्दः शास्त्र, वेदाङ्ग ज्योतिष, मीमांसा, स्मृतिहरू (मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, पराशर स्मृति आदि स्मृतिग्रन्थहरू), पुराण, उपपुराण, औपपुराणहरू र यी पूर्वोक्त शास्त्रहरूको आश्रय लिएर बनाइएको धर्मशास्त्रका निबन्ध ग्रन्थहरू (निर्णयसिन्धु, धर्मसिन्धु, पुरुषार्थ-चिन्तामणि, सत्कर्मरत्नावली श्री ५ गीर्वाणद्वारा रचित) आदि ग्रन्थहरू प्रमाण छन् ।

त्यसो हुंदा हाम्रै देशको शैवदर्शनको मूल आधार दिने पूर्वोक्त ग्रन्थहरू हुन सक्छन् । मूलतः शिवपुराणप्रतिपादित शैवदर्शन नै हाम्रो नेपालको शैवदर्शन हो भन्न सकिन्छ । शिवपुराणमा संक्षेपमा शैवदर्शनको निम्नाङ्कित रूपमा प्रतिपादन गरिएको छ—

शिव र शक्तिको स्वरूप

श्रीमद्विभूति शिवयोर्पाथार्थ्यं च समासतः ।
 वक्ष्ये तद्विस्तराद्वक्तं भवेनापि न शक्यते ॥
 शक्तिः साक्षान्महादेवी महादेवश्च शक्तिमान् ।
 तयोर्विभूतिलेशो वै सर्वमेतच्चराचरम् ॥
 वस्तु किञ्चिदचिद्रूपं किञ्चिद्वस्तु चिदात्मकम् ।
 द्वयं शुद्धमशुद्धं च परं चापरमेव च ।
 यत्संसरति चिच्चक्रमचिच्चकसमन्वितम् ।
 तदेवाशुद्धमपरमितरं तु परं शुभम् ॥
 अपरं च परं चैव द्वयं चिदचिदात्मकम् ।
 शिवस्य च शिवायाश्च स्वात्म्यं चैतत्स्वभावतः ॥
 शिवयोर्वै वशे विश्वं न विश्वस्य वशे शिवौ ।
 ईशितव्यमिदं यस्मात्तस्माद्विश्वेश्वरौ शिवौ ॥
 यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
 नानयोरंतरं विद्याच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥
 चन्द्रो न खलु भात्येष यथा चन्द्रिकया विना ।
 न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः ॥
 प्रभया हि विना यद्बद्भानुरेष न विद्यते ।
 प्रभा च भानुना तेन सुतरां तदपाश्रया ॥
 एवं परस्परापेक्षा शक्ति-शक्तिमतोः स्थिता ।
 न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या च विना शिवः ॥

शिव र शिवाको (शिव र शक्तिको) विभूति र यथार्थ स्वरूपको संक्षेपमा वर्णन गरिन्छ, विस्तृत रूपले त सम्भवतः शिवले पनि वर्णन गर्न सकिदैन होला । महादेवी शक्ति हुन् भने महादेव ती शिवशक्तिमान् हुन् र यो सम्पूर्ण चर र अचर स्वरूप जगत् ती दुईका विभूतिको लेशमात्रै हो । वस्तु (तत्त्व) केही चिद् रूप छ भने केही वस्तु (तत्त्व) अचिद् रूप छ । यो चिदचिद् रूप वस्तु (जड-चेतनस्वरूप तत्त्व) दुवै शुद्ध र अशुद्ध, पर र अपर रूप छ । यो चित्को चक्र अचित्को चक्रले समन्वित भएर संसरण गर्छ (संसारमा चलेको छ) त्यो नै अशुद्ध र अपर हो अर्को त पर र शुभ (शुद्ध) छ । अपर र पर यी दुवै चित् र अचित् स्वरूप छन् । यो शिव र शिवाको स्वभावतः स्वात्म्य (स्वस्वरूप) हो । शिव र शिवाको वशमा विश्व छ, विश्वको वशमा शिव र शिवा छैनन् । यो सम्पूर्ण (विश्व) ईशितव्य (शासन गर्न योग्य) छ, त्यसै हुनाले शिव र शिवाको मिथुनरूप विश्वेश्वर भनिन्छन् । जस्ता शिव छन् त्यस्तै देवी छन्, जस्तो देवी छन् त्यस्तै शिव छन् । यी दुईमा कुनै अन्तर (भेद) छैन । जस्तो चन्द्र र चन्द्रिका (चन्द्रमा र उनको प्रकाश जून) मा भेद छैन, जस्तै चन्द्रिका (जून) नभै चन्द्रमा प्रकाशित हुँदैनन् त्यस्तै शक्ति विना विद्यमान भएपछि शिव प्रकाशित हुँदैनन् । जस्तै प्रभा विना सूर्य रहँदैनन् त्यस्तै सूर्य विना प्रभा पनि रहन्नन् । त्यसो हुनाले प्रभा सर्वथा सूर्याश्रित छन् । यसै रीतिले शक्ति र शक्तिमान्को पनि स्थिति छ, दुवैको परस्परमा अपेक्षा छ, शिव विना शक्ति रहन्नन् शक्तिरहित शिव रहँदैनन् ।

शक्तौ यथा शिवो नित्यं भुक्तौ मुक्तौ च देहिनाम् ।

आद्या सैका परा शक्तिश्चिन्मयी शिवसंश्रया ॥

यामाहुरखिलेशस्य तैस्तैरेनुगुणैर्गुणैः ।

समानधर्मिणीमेव शिवस्य परमात्मनः ॥

जुन (शक्ति) ले गर्दा शिव नित्य नै शरीरधारीहरूको भुक्ति र मुक्ति

गर्भमा समर्थं छन्ती आद्या पराशक्ति यौतं छन् र ती चित्स्वरूपिणी (चिन्मयी) छन् र शिवाश्रित छन् जुन शक्तिलाई ती ती शिवका समान गुणहरूले गर्दा शिव परमात्माको समानधर्मिणी नै भनिन्छ ।

सैका परा च चिद्रूपा शक्तिः प्रसवधर्मिणी ।
 विभज्य बहुधा विश्वं विदधाति शिवेच्छया ॥
 सा मूलप्रकृतिर्माया त्रिगुणा च त्रिधा स्मृता ।
 शिवया च विपर्यस्तं यथा ततमिदं जगत् ॥
 एकधा च द्विधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
 शक्तयः खलु भिद्यन्ते बहुधा व्यवहारतः ॥
 शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।
 ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥
 ततः क्रियाख्यया शक्त्या शक्तौ शक्तिमदुत्थया ।
 तस्यां विक्षोभ्यमाणायामादौ नादः समुद्वभौ ॥
 नादाद्विनिःसृतो विन्दुर्विन्दोर्देवः सदाशिवः ।
 तस्मान्महेश्वरो जातः शुद्धविद्या महेश्वरात् ॥
 सा वाचामीश्वरी शक्तिर्वागीशाख्या हि शूलिनः ।
 या सा वर्णस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते ॥

ती एक पराशक्ति हुन् जुन चिद्रूपिणी छन् । (शिवतत्त्वबाट उत्पन्न ती परा) शक्ति प्रसवधर्मिणी (उत्पादनशीला, सृष्टिको उत्पत्ति गर्ने भएकी) छन् र विश्वको अनेक प्रकारले विभाजन गरेर शिवको इच्छाले सृष्टि गर्छिन् । ती मूल प्रकृति माया त्रिगुणात्मिका (तीन प्रकारकी) छन्, शिवस्वरूपा ती मायाले यो सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ र विपरीत रूपले भासित हुन्छ । एक प्रकारले (पराशक्ति रूपले) दुई प्रकारले (ज्ञान र इच्छा रूपले) सैकडौं-हजारौं रूपले व्यवहारानुरूप शक्तिका भेद हुँदै जान्छन् । (यथार्थमा शिव र पराशक्तिमा केही भेद छैन र) शिवतत्त्वसँग एकता प्राप्त गरेको ती पराशक्ति ।

प्रथम प्रथम सृष्टिमा तिलवाट तेलको जस्तो परिस्फुरण गर्छिन् र शक्तिमा (ज्ञान र इच्छारूप शक्तिमा) क्रियाशक्तिको परिस्फुरण हुन्छ । शक्तिमान् (शिव) बाट उत्पन्न भएको शक्तिबाट क्रियाशक्तिमा विक्षोभ भएपछि सर्वप्रथम नादको उत्पत्ति हुन्छ । नादबाट बिन्दुको उत्पत्ति र बिन्दुबाट सदाशिव तत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ । सदाशिव तत्त्वबाट महेश्वर (ईश्वर) तत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ र ईश्वर (महेश्वर) तत्त्वबाट शुद्ध विद्याको उत्पत्ति हुन्छ । ती शुद्ध विद्या वाणीकी ईश्वरी (वागधिष्ठात्री देवी) हुन् र ती पनि शिवकी शक्ति नै हुन् । जुन ती (वाणीकी अधिष्ठात्री, शुद्ध विद्या नाम गरि- एकी शिवकी शक्ति) वर्ण (अक्षरहरू, अकारादि स्वर र ककारादि व्यञ्जन वर्णहरू) को स्वरूपले मातृका नामले प्रकाशित हुन्छिन् ।

अथानंतसमावेशाऽमाया कालमवासृजत् ।
 नियतिञ्च कलां विद्यां कलातो रागपूरुषौ ॥
 मायातः पुनरेवाभूदव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् ।
 त्रिगुणाच्च ततोऽव्यक्ताद्विभक्ताः स्युस्त्रयो गुणाः ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति यैर्याप्तमखिलं जगत् ।
 गुणैभ्यः क्षोभ्यमाणैभ्यो गुणेशाख्यास्त्रिमूर्तयः ॥
 अभवन्महदादीनि तत्त्वानि च यथाक्रमम् ।
 तेभ्यः स्युरण्डपिण्डानि त्वसंख्यानि शिवाज्ञया ॥
 अधिष्ठितान्यनन्ताद्यैर्विद्येशैश्चक्रवर्तिभिः ।
 शरीरान्तरभेदेन शक्तेर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥
 नानारूपास्तु विज्ञेयाः स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ।
 रुद्रस्य रौद्री सा शक्तिर्विष्णोर्वै वैष्णवी मता ॥
 ब्रह्माणी ब्रह्मणः प्रोक्ता चेन्द्रस्यैन्द्रीति कथ्यते ।
 किमत्र बहुनोक्तं यद्विश्वमिति कीर्तितम् ॥
 शक्त्यात्मनैव तद्व्याप्तं यथा देहोऽन्तरात्मना ।
 तस्माच्छक्तिमयं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥

त्यस्यैव (शुद्ध विद्यावाट उत्पन्न भएकी) मायाले अनन्त (नाथ) को समावेशवाट कालको सृष्टि गरिन् र नियति, कला र विद्या (अशुद्ध विद्या अथवा अविद्या) को सृष्टि गरिन् । कलावाट राग र पुरुषको सृष्टि भयो । (काल, नियति, कला, विद्या, राग यी पाँच तत्त्व मायाका पञ्चकात्मक पनि कहिन्छन्) मायावाट नै कुनै अव्यक्त त्रिगुणात्मक (सांख्ययोगमा मानिएकी प्रकृति वा प्रधान) तत्त्वको उत्पत्ति भयो । त्यस त्रिगुण (प्रधान) वाट व्यक्त भएको हुनाले तीन गुण विभक्त (पृथक्) हुन्छन् । ती तीन गुण सत्त्व, रजस्, तमस् हुन् जुन गुणहरूले यो सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ । यी त्रिगुणमा क्षोभ हुँदा गुणेश नामका त्रिमूर्तिहरू उत्पन्न भए (रजोगुणबहुल ब्रह्मा, सत्त्वगुणबहुल विष्णु र तमोगुणबहुल रुद्रको उत्पत्ति भयो) । ती मूलप्रकृति वा प्रधानवाट महादितत्त्व पनि क्रमानुसार उत्पन्न भए । (प्रकृतिवाट महान्, महान्वाट अहंकार, अहंकारवाट एकादश इन्द्रिय र पञ्चतन्मात्रा, पञ्चतन्मात्रावाट पञ्चमहाभूत यसरी तले प्रकृतिदेखि पञ्चमहाभूतसम्म चौबीस (२४) तत्त्वको उत्पत्ति भयो) यी तत्त्वहरूवाट नै शिवको आज्ञाले असंख्य अण्डज र पिण्डज उत्पन्न हुन्छन्, उनीहरू अनन्त, आदि, विद्येश्वर आदि चक्रवर्ती (अधिष्ठाता) हरूद्वारा अधिष्ठित हुन्छन् । शरीरान्तर शक्तिका भेद मानिएका छन् । ती शक्ति अनेक रूपका छन्, सूक्ष्म र स्थूल उनका विभेद छन् । रुद्रको शक्तिलाई शैवी भनिन्छ भने विष्णुकी शक्तिलाई वैष्णवी भनिन्छ । त्यस्तै ब्रह्माको शक्ति ब्रह्माणी भनिन्छिन् भने इन्द्रकी शक्ति ऐन्द्री भनिन्छिन् । अरू यहाँ धेरै भन्नको काम जो यो विश्व कहिन्छ त्यो शक्ति-स्वरूपले नै व्याप्त छ । जस्तै अन्तरात्मा (जीवात्मा) ले देह व्याप्त छ । त्यसो हुनाले यो सम्पूर्ण स्थावर र जङ्गम (चल-अचल) शक्तिमय छ ।

कला या परमा शक्तिः कथिता परमात्मनः ।

एवमेषा परा शक्तिरीश्वरेच्छानुयायिनी ॥

स्थिरं चरं च यद्विश्वं सृजतीति विनिश्चयः ।

ज्ञानक्रियाचिकीर्षाभिस्तिसृभिः स्वात्मशक्तिभिः ॥
 शक्तिमानेश्वरः शशब्दविश्वं व्याप्याधितिष्ठति ।
 इदमित्यभिदं नेत्यं भवेदित्येवमात्मिका ॥
 इच्छाशक्तिर्महेशस्य नित्या कार्यनियामिका ।
 ज्ञानशक्तिस्तु तत्कायं करणं कारणं तथा ।
 प्रयोजनं च तत्त्वेन बुद्धिरूपाध्यवस्यति ।
 यथेष्टितं क्रिया शक्तिर्यथाऽध्यवसितं जगत् ॥
 कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात्सङ्कल्परूपिणी ।
 तथा शक्तित्रयोत्थानं शक्तिप्रसवधर्मिणी ॥
 शक्त्या परमया नुना प्रसूते सकलं जगत् ।
 एवं शक्तिरुमायोगाच्छक्तिमानुच्यते शिवः ॥

परमात्मा (परम शिव) को कलाले (मात्र) परमाशक्ति भनिएको छन् ।
 यस रीतिले पराशक्ति ईश्वर (परम शिव) का इच्छाको अनुसरण (अनुवर्तन)
 गर्छिन् । (परम शिवले) स्थिर र चर जुन यो विश्वको सृष्टि गर्नुहुन्छ त्यो
 आपनो आत्म शक्ति ज्ञान, क्रिया, चिकीर्षा (इच्छा) यी तीन शक्तिहरूद्वारा
 गर्नुहुन्छ, यो निश्चय छ । शक्तिमान् ईश्वर (परम शिव) नित्य (सदा) नै
 विश्वलाई व्याप्त गरेर (सम्पूर्ण विश्वमा व्यापक रूपले) स्थित हुनुहुन्छ ।
 यो यस्तो होस्, यो यस्तो नहोस् यस प्रकारको जुन महेशको शक्ति छ त्यो
 इच्छाशक्ति हो र त्यस शक्ति कार्यको नियमिकता हो (यो कार्य यस्तो
 होस् भन्ने नियम गर्छ) । (महेश्वरको) ज्ञानशक्ति त त्यस कार्यलाई, त्यसको
 कारणलाई तथा करण (कार्यको असाधारण कारण) लाई तथा (त्यस
 कार्यको) प्रयोजनलाई बुद्धि (यथार्थ) रूपले निश्चय गर्छ । क्रियाशक्तिले
 भने इच्छाशक्तिद्वारा जस्तो इच्छाइएको हो तथा ज्ञानशक्तिद्वारा जस्तो
 निश्चय गरिएको त्यो कार्य एक क्षणमा पूर्ण गर्छिन्, ती संकल्परूपिणी हुन् ।
 यी तीन शक्तिहरूलाई प्रेरणा गर्ने पराशक्ति हुन्, शक्तित्रयो उत्थान

पराशक्तिले हुन्छ । शक्तिको काम प्रसव गर्नु हो, सृष्टि गर्नु हो । पराशक्तिले प्रेरित भएर अरु शक्तिले सम्पूर्ण जगत्को प्रसव (उत्पत्ति) हुन्छ । यसरी रीतिले शक्तिको समायोगले शिव शक्तिमान् भनिनुहुन्छ ।

शक्तिशक्तिमदुत्पत्तु शाक्तं शैवमिदं जगत् ।

यथा न जायते पुत्रः पितरं मातरं विना ॥

तथा भवं भवानीं च विना नैतच्चराचरम् ।

स्त्रीपुंसप्रभवं विश्वं स्त्रीपुंसात्मकमेव च ॥

स्त्रीपुंसयोर्विभूतिश्च स्त्रीपुंसाभ्यामधिष्ठितम् ।

परमात्मा शिवः प्रोक्तः शिवा सा च प्रकीर्तिता ॥

(शिवपुराण, वायव्यीयसंहिता उत्तरभाग, ४।३-३८)

(यसरी रीतिले) शक्ति र शक्तिमान्द्वारा उत्पन्न भएको यो जगत् शैव र शाक्त दुवै हो । जस्तो पुत्र पिता तथा माता नभै उत्पन्न हुँदैन त्यस्तै भव (पशुपतिनाथ) र भवानी नभै यो चराचर हुँदैन । यो विश्व स्त्री र पुरुषबाट उत्पन्न भएको हो, स्त्रीपुरुषात्मक नै छ । यो स्त्री र पुरुषको विभूतिस्वरूप हो र स्त्रीपुरुष दुवैद्वारा अधिष्ठित छ । पुरुष परमात्मा शिव हुन् भने स्त्री भगवती शिवा हुन् ।

हाम्रो देश नेपाल यसै दर्शनको अनुयायी हुँदै आएको छ । हाम्रो मुद्रा (रूपैयाँ-पैसाहरू)मा पनि “श्री पशुपतिनाथ” र “श्री भवानी” उदट्झुन गर्ने चलन रहेको हामी पाउँछौं । साथै जुन उल्लाससाथ हामी शिवरात्रिपर्वको व्रत-उपवास आदि गर्छौं त्यसै उल्लाससाथ ठूलो दशैं र चैते दशैंमा भवानी (भगवती महामाया)को पूजा गर्छौं । यो केवल आकस्मिक हो भन्न त मिल्दोइन कि ? त्यसै हुनाले हाम्रो देश शैव, शाक्त दुवैको हो भनेमा त्यस्तो शास्त्रविरुद्ध पर्दैन ।

परब्रह्म र शिवतत्त्व

अपरं ब्रह्मरूपं च परं ब्रह्मात्मकं तथा ।

केचिदाहुर्महादेवमनादिनिधनं परम् ॥

(३६)

भूतेन्द्रियान्तःकरणप्रधानविषयात्मकम् ।
 अपरं ब्रह्मनिर्दिष्टं परं ब्रह्मचिदात्मकम् ॥
 बृहत्वाद्बृंहणत्वाद्वा ब्रह्म चेत्यभिधीयते ।
 उभये ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणोऽधिपतेः प्रभोः ॥
 विद्याविद्यास्वरूपीति कैश्चिदीशो निगद्यते ।
 विद्यां तु चेतनां प्राहुस्तथाविद्यामचेतनाम् ॥
 विद्याविद्यात्मकं चैव विश्वं विश्वगुरोर्विभोः ।
 रूपमेव न सन्देहो विश्वं तस्य वंशे यतः ॥

ब्रह्म (दुई रूपको, दुई प्रकारको) मात्र सकिन्छ अपरब्रह्म रूप र परब्रह्मरूप,
 यी दुई ब्रह्मरूपमा महादेव (परम शिव) लाई कुनैले अनादि, अनन्त परब्रह्म
 रूप भनेका छन् । पञ्च सूक्ष्म-स्थूल भूत, इन्द्रिय, अहङ्कार (बुद्धि) र प्रधान
 (प्रकृति) अपरब्रह्म मानेका छन् । परब्रह्म चैतन्यस्वरूप छ भने अपरब्रह्म
 विषयात्मक अर्थात् जड छ । (शिव विषयी मानिएका छन्) यी दुवै
 वास्तवमा ब्रह्म (परम शिवका) नै स्वरूप हुन् । बृहत् (ठूलो) हुनाले र
 बृंहण (व्यापक) हुनाले परब्रह्म भनिएको हो । कुनैले भने ईश (परम शिव)
 लाई विद्या र अविद्यास्वरूपी भनेका छन् । विद्या भनेको चैतन्य हो भने
 अविद्या भनेको अचेतन हो । विद्या र अविद्यात्मक (चेतन र जडस्वरूप)
 यी जो सम्पूर्ण विश्व छ त्यो विश्वगुरु भगवान् शिवको रूप नै हो । यसमा
 सन्देह छैन, किनभने विश्व उनै (परम शिव) को वशमा छ ।
 (शिवपुराण वायवीयसंहिता उत्तरभाग ५।३-७)

पाश (बन्धन) का भेद

न शिवस्याणवो बन्धः कार्योमायीय एव वा ।
 प्राकृतो वाथ बौद्धो वा ह्यहंकारात्मकस्तथा ॥

नैवास्य मानसो बन्धो न चैतो नेन्द्रियात्मकः ।
 न च तन्मात्रबन्धोऽपि भूतबन्धो न कश्चन ॥
 न च कालः कला चैव न विद्या नियतिस्तथा ।
 न रागो न च विद्वेषः शम्भोरमिततेजसः ॥

भगवान् परम शिवको आणवबन्ध पनि छैन, कार्यबन्ध पनि छैन, मायीयबन्ध पनि छैन । प्राकृत, बौद्ध अथवा अहंकारात्मक बन्ध पनि छैन । उनको मानस-बन्ध पनि छैन, चित्तको बन्ध पनि छैन र इन्द्रियात्मकबन्ध पनि छैन । तन्मात्रात्मकबन्ध (सूक्ष्मभूतात्मकबन्ध), भूतबन्ध (स्थूलभूतात्मकबन्ध) पनि छैन । काल, कला, विद्या (अशुद्ध विद्या), नियति तथा रागात्मक र विद्वेषात्मकबन्ध, अमिततेजस्वी (परम प्रकाशस्वरूप) शिवको छैन ।
 (शिवपुराण वायवीयसंहिता उत्तरभाग ६।१-३)

पशुको, पशुत्वको मूलकारण पाश हो, त्यसैलाई शैवदर्शनमा मल पनि भनिन्छ । त्यो मल या पाश अथवा बन्धन प्रत्यभिज्ञादर्शनमा तीन प्रकारको मानिएको छ— आणवमल, मायीय मल र कार्य मल ।

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यसमाप्यबोधता ।

द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥

भिन्ने वेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदम् ।

कर्मबोधे कार्यमन्तु मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् ॥

आणव मल दुई प्रकारको छ— प्रथम बोध (ज्ञान) का स्वतन्त्रताको हानि, द्वितीय क्रियाका स्वतन्त्रताको अबोध (अज्ञान), बोधदेखि भिन्न वेद्यवस्तुको ख्याति मायीय मल हो (सर्वकर्तृत्वलाई विस्मृत गरेर यत्-किञ्चित् कर्तव्यलाई अँगालेर) कर्ताको अबोधमा देह आदि भिन्न वेद्यको विस्तार भएको जन्म र भोग दिने कार्य मल हो । (वस्तुतस्तु) यी तीनै प्रकारका मल मायाशक्तिद्वारा नै हुन्छन् । (ईश्वर प्रत्यभिज्ञा ३।२।४-५)

परम शिव सर्वदा, सर्वथा प्रकाशस्वरूप हुनुहुन्छ र यो प्रकाशरूपता उहाँको स्वभाव नै हो, आगन्तुक हैन । त्यो प्रकाशरूपताको ज्ञान विमर्श भनिन्छ, त्यो प्रकाशको विमर्शलाई शक्ति मानिएको छ । प्रकाश भनेको ज्ञान हो, भगवान् शिव सर्वज्ञ हुनुहुन्छ किन्तु यो सर्वज्ञत्वको अनुभूति शक्तिद्वारा हुन्छ । त्यो शक्ति शिवभिन्न हैन, यो कुरा पूर्वमा भनिएको हो । पूर्णस्वतन्त्र, परम शिव ज्ञानस्वरूप पनि छन् भने क्रियास्वरूप पनि छन् । उनको प्रकाशात्मकता ज्ञानस्वरूपता हो भने विमर्शात्मकता क्रियास्वरूप हो । यो सम्पूर्ण विश्व शिवस्वरूप नै हो, शिवभिन्न केही छैन । शिवको प्रकाशरूपताको अर्थ हो पूर्णज्ञातृत्व, सर्वज्ञातृत्व र विमर्शरूपताको अर्थ हो पूर्णकर्तृत्व । पूर्णकर्तृत्व हुनाले नै शिवलाई परमेश्वर भनिएको हो, “विश्वस्य कर्ता, भुवनस्य गोप्ता” ले यस भावलाई बुझाएको छ । सबै त्यो शिव नै हो, विश्वका सम्पूर्ण क्रिया शिवकै क्रिया हुन् । यस रीतिले पनि शिव पूर्णकर्ता हुन्, सीमित अर्थमा सङ्कुचित कर्ता हैनन् तापनि परिपूर्ण स्वातन्त्र्यको विलासले गर्दा आत्मप्रच्छावन क्रीडामा तत्पर शिव आफ्नो प्रकाश विमर्शस्वरूपलाई विसरेर, पूर्णकर्तृत्वलाई त्यागेर यत्किञ्चित् कर्तृत्वको क्रीडा गर्छन् । परम शिवको यो आफ्नो प्रकाशरूपतालाई गौण नगरेर अभेदभूमिबाट तल, भेदभूमिमा ओर्लेर शून्यलाई, प्राणलाई, बुद्धिलाई अथवा शरीरलाई अहन्तया (म हुँ भनेर) सम्झनु असीम भएर असीम बुझ्नु यो आणव मल हो, संकुचितलाई नै अणु भनिन्छ । पूर्णतालाई भुलेर आफूलाई अपूर्ण सम्झनु यो आणव मल हो । त्यसै हुनाले ईश्वर-प्रत्यभिज्ञामा भनिएको छः—

भेदे त्वेकरसे भातेऽहन्तयात्मनिरोक्षिते ।

शून्ये बुद्धौ शरीरे वा मायाशक्तिर्विजृम्भते ॥ (ई. प्र. ३।१।८)

यस रीतिले प्रकाशरूपताका ज्ञानको स्वतन्त्रताको हानि प्रथम आणव मल हो । कुनै-कुनै प्रमाता यस्ता हुन्छन् जुन आफ्नो प्रकाशरूपतालाई

बिसं दैनन् किन्तु आपनो स्वतन्त्र क्रियाशक्तिरूप ऐश्वर्यलाई भने विसंछन् ।
 तिनीहरूले आफूलाई आकाशतुल्य, निष्क्रिय, ऐश्वर्यहीन, शुद्ध प्रकाशमान
 स्वरूप सम्झन्छन् यो दोस्रो प्रकारको आणव मल हो । यसरी आणव मलले
 स्वस्वरूपको गोपन अथवा क्रियारूप ऐश्वर्यको मात्रै गोपन हुन्छ; भने
 मायीय मलद्वारा सोदेखि भिन्न वेद्यवस्तुको प्रथा विस्तार हुन्छ । यथार्थमा
 शिवभिन्न केही छैन तापनि शिवभिन्न प्रमेयको बोध हुनु मानवीय मल हो
 भने कर्तादेखि भिन्न वेद्यको विस्तार भएमा अबोधरूप कर्ताको धर्माधर्म रूप
 कार्य मल हुन्छ, जसले गर्दा जन्म र भोग हुन्छ । त्यसमा प्रथम प्रकारको
 आणव मलले युक्त प्रमातालाई विज्ञानाकल अथवा विज्ञानकेवल भनिन्छ
 भने द्वितीय प्रकारको आणव मलले युक्त प्रमातालाई प्रलयाकल भनिन्छ
 किनभने उनीहरूले शून्य अर्थात् जड हुनाले अज्ञानमा अथवा प्राण वा बुद्धिमा
 अहन्ताको आरोप गर्छन् ती प्रलयाकल भनिन्छन् । विद्येश्वरहरू मायीय
 मलले युक्त हुन्छन्, त्यसो हुनाले उनीहरू सर्वज्ञ र सर्वकर्ता हुन् तापनि
 परम सदाशिवलाई प्राप्त भएका छैनन् किनभने शरीरेन्द्रिय भुवनादिलाई
 उनीहरूले वेद्यरूपले र कार्यरूपले नै देख्छन् । त्यसो हुनाले (भेददृष्टि
 हुनाले) तिनीहरूको मायीय मल हुन्छ । त्यसैले नै द्वैतदर्शनद्वारा स्वीकार
 गरिएका ईश्वरतुल्य नै तिनीहरू हुन् ।

बोधनायापि कर्तृत्वजुषां कार्यमलक्षतौ ।

भिन्नवेद्यजुषां मायामलो विद्येश्वराश्च ते ॥

(ईश्वरप्रत्यभिज्ञा ३।२।६)

देवता-मनुष्यादि संसारी प्राणीहरूको आणव, मायीय, कर्म यी तीन प्रकारको
 नै मल हुन्छ । त्यसमा पनि कार्यमल नै मुख्य संसारको कारण हो ।

देवादीनाञ्च सर्वेषां प्राणिनां त्रिविधं मलम् ।

तत्रापि कार्यमेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥

(ईश्वरप्रत्यभिज्ञा ३।२।१०)

यस रीतिले शैवदर्शनमा त्रिविध मलको कल्पना गरिएको छ । शिवसूत्रमा “चैतन्यमात्मा” यो प्रथमसूत्र तथा “ज्ञानं बन्धः” यो द्वितीय सूत्र पढिएको छ । त्यसमा ज्ञानलाई बन्ध मानिएको छ । ज्ञान भनेको अपूर्ण ज्ञान लिनुपर्छ अन्यथा ज्ञान बन्ध हैन मुक्ति हुनुपर्छ । अथवा “चैतन्य-मात्मा, ज्ञानं बन्धः” यस्ता संहितापाठ मानेर अज्ञानलाई बन्ध मान्नु उचित हुन्छ । अथवा ज्ञान दुई प्रकारको मान्नुपर्छ प्रथम शुद्ध ज्ञान त्यसैलाई सद्विद्या पनि भन्न सकिन्छ, द्वितीय अशुद्ध ज्ञान त्यसैलाई अशुद्ध विद्या अथवा मायाका पाँच कञ्चुकमध्ये एक कञ्चुक मान्नुपर्छ । त्यसै हुनाले शिवसूत्रमा भनिएको छ—“ज्ञानं बन्धः” । प्रकाशरूप यस अपरिच्छिन्न आत्मालाई परिच्छिन्न मानेर सुख-दुःख-मोहको निश्चय जो अन्तःकरणको वृत्ति छ त्यसको प्रकाशन गर्ने जो ज्ञान छ त्यो नै बन्ध हो । त्यस ज्ञानरूप बन्धले बाँधिने यो (पशु) संसारी हुन्छ—

“सुखदुःखमोहभयाध्यवसायावृत्तिरूपैस्तुदुचितभेदावभासात्मकं यज्ज्ञानं तद् बन्धः । तत्पाशितखादेव ह्ययं संसरति ।” (शिवसूत्रविमर्शिनी ३।२)

त्यसो हुँदा पाश, बन्ध, मल, अज्ञान, माया यी पदहरूको लक्ष्यार्थ (प्रवृत्ति निमित्त) यौटै हो, यद्यपि व्युत्पत्तिअनुसार (व्युत्पत्तिनिमित्तक) अर्थ भिन्नै हुन सक्छ ।

यसै गरी मृगेन्द्रतन्त्रमा पनि पशु, पति र पाशको विवेचना गरिएको छ—

अर्थानादिमलापेतः सर्वकृत् सर्वविच्छिवः ।

पर्वव्यत्यासितस्याणोः पाशजालं व्यपोहति ॥

(मृगेन्द्रतन्त्र १।२।१)

“अन्यच्च शास्त्रे पतिपशुपाशाख्यास्त्रयः पदार्थाः” (नारायणवृत्ति)

अनादि रूपले नै मलले रहित स्वभाव, निर्मल, स्वतन्त्र परमेश पशुपतिले

अनादिकालिक आणव मायीय कार्य मल (पाश) ले बाँधिएर परमेश्वरको
 वैसादृश्य (विषमता) प्राप्त अणु (जीव)को पाशसमूह (बन्धनहरू)
 काटिदिनुहुन्छ । परम शिवले सृष्टितिर उन्मुख भएर मायामल या अज्ञान
 अथवा बन्धनको प्रकाश हुन्छ । त्यस मलको अथवा बन्धनको आणव, मायीय,
 कार्य यी तीन मुख्य भेदहरूको स्वरूप बद्धको स्वरूपद्वारा पनि बुझिन्छ ।
 यस रीतिले केवल ३ प्रकारको बन्धनलाई शिवपुराणमा विशेष विस्तार
 गरेर अनेक रूपका मानिएको छ ।

मुद्रकः साक्षा प्रकाशनको छापाखाना, पुलचोक । फोन नं. ५-२१०२३

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal